

Anmeldelser

Søren H. Andersen: *Tybrind Vig. Submerged Mesolithic settlements in Denmark.* Med bidrag af Bodil Bratlund, Kjeld Christensen, Hans Dal, Kasper Johansen, Lise Bender Jørgensen, Claus Malmros, Ole Nielsen, Kaj Strand Petersen, Kirsten Prangsgaard, Kaare Lund Rasmussen og Tine Trolle. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter 77. Højbjerg 2013. 527 sider. ISBN 978-87-88415-78-0. Pris: 400 DKK.

Tybrind Vig er nok den mest betydningsfulde mesolitiske lokalitet i Skandinavien, og den indtager også en førende position i europæisk sammenhæng. Lokaliteten ligger på 3 m vand omkring 300 m ud for Vestfyns kyst. Den er velkendt både blandt arkæologer og i offentligheden og er blevet præsenteret i utallige videnskabelige artikler, på konferencer og i andre fora på grund af dens ekstraordinære beliggenhed og enestående fund – nogle af de ældste tekstiler i Europa, tovværk, fiskekroge med line, store stammebåde, ornamenterede padleårer mv. Lokaliteten er således bemærkelsesværdig af mange årsager, og det er en fornøjelse at se den omfattende (mere end 500 sider), endelige rapport om udgravningerne og fundene på tryk.

Sportsdykning opstod efter 2. verdenskrig takket være udviklingen af prismæssigt overkommeligt sportsdykkerudstyr, og dykkere har gennem søgt Danmarks kystnære farvande siden 1950'erne. De første fund blev gjort i Tybrind Vig i 1957 i forbindelse med en konkurrence om at finde Danmarks ældste mesolitiske undervandsboplads. Senere, i 1975, opdagede den danske dykker Hans Dal de pladser i Tybrind Vig, som beskrives i dette værk. I 1976 blev yderligere materiale tilveje-

bragt af en gruppe dykkere fra Fredericia, Marine-Arkæologisk-Gruppe, med Hans Dal i spidsen. En ung lektor på Aarhus Universitet, Søren H. Andersen, blev inviteret til at vurdere genstandene, og i sin egenskab af fagarkæolog blev han leder af projektet. Sammen med dykkerne skaffede han økonomisk støtte til projektet – fra Aarhus Universitet og en række private fonde og diverse offentlige institutioner. Undervandsudgravningerne, som skulle vare mere end et årti, påbegyndtes i 1977, og om sommeren var stedet skueplads for intens arkæologisk aktivitet. Jeg besøgte selv lokaliteten i starten af 1980'erne. Det var en uforglemmelig oplevelse at snorkle gennem tusindvis af vandmænd og se sten, knogler og hjortetak ligge *in situ* på havbunden – det efterlod et stærkt indtryk.

Fundene ved Tybrind Vig stammer fra Sydskandinaviens senmesolitikum, Ertebølleperioden, dateret til 5400-4000 f.Kr. C-14 dateringer tyder på, at Tybrind Vig-fundene dækker det meste af denne periode. Genstandene blev fundet fordelt på fire koncentrationer – betegnet som boplads af forfatteren – af forskellig størrelse og noget varierende indhold. Tre af dem var relativt små, hvorimod den fjerde, boplads B, var noget større og strakte sig omkring 130 × 20 m langs den tidligere kystlinie, og her blev der udgravet omtrent 200 m². Der findes op til 3 m tykke kulturlag ved Tybrind Vig, og de udgøres af udsmidslag indeholdende det bopladsaffald, der hobede sig op i vandet, samt rester af fiskegårde og -ruser. Genstandene ligger i tyk gytje – en mudret, organisk aflejrning med fantastiske bevaringsegenskaber. Tybrind Vig har nogle af de bedste bevaringsforhold, man nogensinde er stødt på i Skandinavien.

Pladsernes egentlige opholdsområder var imidlertid stort set væk – skyllet bort af havet. Her fandtes kun sten, grus og eroderede genstande liggende direkte ovenpå moræneleret.

Denne nye publikation omfatter ikke mindre end 18 kapitler og er opdelt i to sektioner. Første del er en samlet redegørelse selve lokaliteten, dens opdagelse, udgravning, genstande og økonomi samt et regionalt overblik. Anden del omfatter specialstudier af trægenstande, benspidser, marine bløddyr, C-14 dateringer, dendrokronologiske undersøgelser af druknede egetræer på stedet, brugen af træ, rester af tekstiler og tovværk, menneske- og dyreknoget samt en diskussion af de teknikker, der blev udviklet til denne banebrydende undervandsudgravning af Hans Dal og resten af dykkerholdet. Undersøgelserne var bemærkelsesværdige på et tidspunkt, hvor der ikke fandtes præcedens for udgravning af undersøiske pladser fra stenalderen – og det er de stadigvæk.

Fundene fra Tybrind Vig får simpelthen én til at tabe vejret. Der er 439 egentlige stenredskaber, 825 stykker keramik, 221 redskaber af træ, 302 eksempler på bearbejdet træ og ben, 33 stykker snor, seks stykker reb og 14 tekstilfragmenter. Blandt potteskårene påvistes der fire lerkarstørrelser (det største var næsten helt og 45 cm højt) samt ovale lamper. Men antal og materialer udgør naturligvis ikke hele historien.

Trægenstandene er helt usædvanlige og omfatter diverse fiskegrej. Tilspidsede hasselstager, nogle 3–4 m lange, og andre bearbejdede trægenstande udgør rester af fiskegærder og ruser placeret i vandet ud for bopladsområdet. Utallige lyster-grene af træ blev fundet i aflejringerne. Desuden fandtes mindst fire stammebåde af lindetræ og 14 padleåre, fortrinsvis af asketræ, der er blandt de første nogensinde fundet i Danmark. Den største

stammebåd er 10 m lang og med en åben bagstav, der formentlig kunne lukkes med et løst skot. Hver af stammebådene med bevaret agterende har et ildsted, karakteriseret ved et brændt lag af sandet ler. Fire af padleårerne har kunstfærdigt udskårne eller prægede mønstre på bladene i en stil, der aldrig før er set inden for mesolitisk kunst. Disse brede, buede, ikke-geometriske former er helt forskellige fra de fint indridsede, geometriske mønstre, der ses på genstande af ben og hjortetak. Fordybningerne var oprindeligt udfyldt med et mørkt materiale i en kontrastfarve for at gøre dem mere definerede. Blandt de mange øvrige trægenstande er et antal økseskafter, buer og pile samt diverse udskårne, perforerede eller slidte stykker af ukendt funktion.

Foruden fundmaterialet af træ fandtes mere end 50 fragmenter af reb, snor, fiskenet og groft tekstil. Under studiet af dette materiale blev der identificeret yderligere en del stykker af bast og andre fibre. Adskillige tekstilfragmenter er fremstillet af fibre fra pil, og muligvis poppel og lind. Materialet består af et enkelt lag af syede og snoede tråde vævet sammen i løbbinding – en teknik kendt fra kurvefremstilling. Funktionen af disse tekstiler er ukendt. Der fandtes også adskillige stykker af fyrsvamp, som anvendtes til optænding af bål.

Plante- og dyrelevn bevaret på pladserne afslører en økonomi baseret på en blanding af marine og terrestriske fødevarer, men domineret af fisk, østers og marine pattedyr som sæl, marsvin og hval. Kronhjort, rådyr og vildsvin blev jaget, og pelsdyr som mår blev fanget i fælder. Planter udgjorde også en del af kosten, især hasselnødder og måske også agern, suppleret af andre planter som strandbeder, sødgræs og rodstængler af tagrør samt forskellige frugter og bær. Ben og hjortetak var også en vigtig ressource i forbindelse med redskabsfrem-

stilling – der blev bl.a. fundet nåle, syle, knive, odde og fiskekroge af ben, økser og øksemellemstykker af tak, skrabere af vildsvinetand, vedhæng af dyretand samt en mulig harpun af hvalknogle.

Jeg har meget få anmærkninger til publikationen. Den er særdeles omfattende, velillustreret, velskrevet på engelsk og lettilgængelig. Sådanne publikationer bør dog have et indeks, men det er desværre ikke normalt inden for dansk arkæologi. Jeg spekulerer desuden over karakteren af sådanne bopladser i mesolitikum. Et af hovedspørgsmålene vedrørende denne periode er nemlig forbundet med arten og varigheden af menneskers bosættelser. Repræsenterer lokaliteter som Tybrind Vig og mange andre, der fremstår som basislejre med en lang række dagligdags aktiviteter, lang- eller kortvarige bosættelser? Er disse pladser mere permanente steder for bosættelse? Vidnesbyrden er spinkle og vanskelige at tolke. Sæsonrelaterede oplysninger på baggrund af rester af fisk og andre arter antyder, at man på en række lokaliteter fra den sene del af mesolitikum udnyttede føderessourcer næsten året rundt. Desværre findes der kun meget få diagnostiske indikatorer for forårssæsonen i det naturvidenskabelige materiale, og derfor er det vanskeligt at dokumentere helårsophold. Samtidig er mængden og omfanget af de arkæologiske levn overvældende, hvilket taler for langvarige ophold på disse pladser. Vi har brug for større viden om opholdenes varighed og gruppernes størrelse i Sydskandinaviens mesolitikum.

Fundene fra Tybrind Vig fortæller os mange vigtige ting – ikke mindst om hvor meget, der er forsvundet fra de fleste mesolitiske pladser. Fundene af træ og fibre fra Tybrind Vig, for ikke at nævne knoglematerialet, er meget bemærkelsesværdige og dokumenterer et aspekt ved menneskers tilpasning til og udnyttelse af omgivelserne, der sjældent er set tidligere.

Tybrind Vig giver en meget vigtig påmindelse om det arkæologiske kildemateriales skrøbelighed og den kendsgerning, at så meget af det, der engang var til stede på disse pladser, nu er borte. Mesolitikum var ikke stenalder, men træalder. De omfattende fund af rester af fisk, skaldyr og sæler i Tybrind Vig hjælper med til at forklare det overraskende høje indhold af marin føde i kosten, som studier af kulstof-isotoper har påvist i mesolitiske menneskeknogler. Ligeledes har specialstudierne af brændt madskorpe på potteskår fra Tybrind Vig antydning, at karrene undertiden blev anvendt til at koge fiskesuppe i.

I slutningen af publikationen fremkommer en opfordring til, at der udføres flere undervandsundersøgelser – og det er en meget vigtig appel, da disse pladser nu er i færd med at forsvinde på grund af fortsat haverosion. Ulykkeligvis bliver der ikke passet tilstrækkeligt godt på dette værdifulde arkæologiske kildemateriale. Tybrind Vig-publikationen anskueliggør netop, hvor utrolig vigtige og informative disse undersøiske arkæologiske lokaliteter er.

Alt i alt er historien om Tybrind Vig bemærkelsesværdig på alle måder. Søren H. Andersen må varmt lykønskes med denne grundige publikation af udgravningerne og fundene fra lokaliteten. Dykkerne, som udførte størstedelen af arbejdet ved Tybrind Vig, bør også hyldes. Uden vederlag tilbragte de og deres familier mange sommerferier med at dykke og grave. De ansøgte om midler, skaffede udstyr og organiserede lejren. De gjorde en forskel – uden dem ingen undersøgelser og dermed heller ikke nogen bog om Tybrind Vig.

T. Douglas Price
København

Klaus Brandt (red.): *Hollingstedt an der Trene. Ein Flusshafen der Wikingerzeit und des Mittelalters für den Transitverkehr zwischen Nord- und Ostsee.* Schriften des Archäologischen Landesmuseums 10. Neumünster 2012. 416 sider. ISBN 978-3-529-01811-4. Pris: 80 EUR.

Hollingsted, der ligger 17 km vest for Hedeby, var omladeplads for handelsvarer for først Hedeby og siden Slesvig. Hertil kunne skibe fra Nordsøen sejle, hvorefter varerne måtte omlades til små pramme eller vogne, der kunne føre varerne videre mod Hedeby. Trafikken gik naturligvis også den anden vej. Fra 700-årene og frem til 1200-årene spillede Hollingsted en vigtig rolle i transportnettet mellem Nordsøen og Østersøen. Ved at sejle op ad Ejderen og siden Trene kunne transporten over land reduceres fra 40 km til kun 17 km eller mindre, hvis små pramme blev benyttet på Rheide å. Hollingsted er med rette blevet kaldt for Hedeby's Nordsøhavn.

I bogen om Hollingsted behandles de arkæologiske udgravninger, fundmateriale, de senere afvandinger og dige-/dæmningsbyggerier i området samt områdets geologiske og palæoekologiske historie.

Fra side 11 til 113 fremlægger K. Brandt med stor grundighed resultaterne af de forskellige arkæologiske undersøgelser. Ti udgravninger foretaget mellem 1932 og 1998 ligger til grund for dette afsnit. Genstandsmaterialet afspejler stor aktivitet i Hollingsted fra 800-årene og frem til midten af 1200-årene, hvorefter aktiviteten daler. Hollingsteds kirke fra anden halvdel af 1100-årene afspejler stedets maritime betydning. Kirken er nemlig opført i rhinsk tufsten – et populært importeret bygningsmateriale, man benyttede i 1100-årene i de kystnære, sejlbare områder i Sydslesvig, Sønderjylland og op til egnen nord for Esbjerg. Kirkens placering nær åhavnen er interessant, da den

menes at have været forbeholdt folk fra de skibe, der besejlede Trene. I Hollingsteds østlige del fandtes der nemlig på samme tid en anden kirke, som formentlig har tjent som sognekirke for landsbyens beboere. Denne kirke er for længst forsvundet. Udgravningerne har påvist det forløb, Trene oprindeligt havde. Åen har siden vikingetiden flyttet sig op til 25 meter mod vest. Fra den oprindelige åbrink og hen til kajplatformene var overfladen belagt med grene og kviste, en metode, der også kendes fra bl.a. vikingetidens Aarhus, og som muliggør færdsel på en ellers blød og smattet overflade. Åbrinken ind mod Hollingsted har været befæstet med nedrammede pæle og fletværk. Der har været to steder ved Hollingsted, hvor skibene kunne lægge til. Ved det ene sted, ved det nuværende Hollingsted, kunne store, havgående skibe lægge til, mens det andet sted, Südriesenbach længere mod syd, kun var for mindre pramme. Mens førstnævnte landingssted var i brug fra 700-årene til nyere tid, så var landingsstedet ved Südriesenbach kun i brug i 1100-1200-årene. Oppe på det højereliggende terræn bag kajplatformene er fundet en stor koncentration af skibsnagler, kalfatringsklamper, keramik og andre genstandstyper. I den ældste fase på dette sted er der blot tale om et fundrigt kulturlag uden spor af huse. I anden fase ses en brønd, mens tredje fase byder på et beboelseshus med ildsted. Da huset opgives, forsvinder aktivitetssporene. At huset opgives, hænger nok sammen med, at Hollingsteds blomstringstid som transithavn ophører i løbet af 1200-årene. Samlet set må stedet ved åhavnen ud fra de arkæologiske undersøgelser betragtes som meget tyndt bebygget. Området har primært været reserveret færdsel, hvilket de mange hjulspor tyder på. Pakhuse synes ikke påvist, hvilket man jo heller ikke ville forvente ved en omladeplads.

Fundmaterialet domineres af utallige klinknagler (til skibe af nordisk type) og

kalfatringsklamper (kogger og pramme) og desuden keramik, nøgler, låse, sværd, sværdskede, spyd og lansespids. Om keramikken kan siges, at den i de ældre lag domineres af hjemlig, blødtbrændt gråvare, mens de yngre lag domineres af keramik fra Rhinområdet.

Afsnittet af E. Sieglöff (s. 115-248) består af en endog meget grundig gennemgang af skibsnagler og kalfatringsklamper. Hver klampe og nitte er afbildet og udførligt beskrevet i et katalog, og ikke nok med det. Der vises også tegninger af klamper fra andre lokaliteter, bl.a. på Sild og i Ribe, og på fig. 4 gives en typologisk og kronologisk opstilling af klamper fundet ved Hollingsted. Der er klamper fra ca. 850 frem til ca. 1550. Der er nok ingen tvivl om, at E. Sieglöff må være en af de personer, der ved mest om klamper og nitter, når vi taler om vikingetid og middelalder. Så skulle man støde på disse genstandstyper på udgravninger, så findes der nu en person, der kan sætte dem ind i den rette kontekst – en nicheviden af imponerende omfang.

Afsnittet af D. Heinrich (s. 249-359) er en gennemgang af de dyreknogler, der fremkom ved udgravningen af de lag, der kunne dateres til 1000-1100-årene. De 4.300 knogler fordelte sig på to udgravningslokaliteter. De stammer næsten alle fra en slagtnings- eller køkkenaffaldskontekst. Mere end 99 % af knoglerne var fra tamdyr. Knogler fra okse dominerede materialet, men der var også knogler fra får/ged, svin, hest, hund og kat, her nævnt i nummerisk rækkefølge. Nogle få knogler fra høns og gæs forekom også. Yderligere detaljer om knoglernes arts- og aldersmæssige fordeling kan fås ved at læse denne artikel, hvortil der også hører et udførligt knoglekatalog.

Afsnittet af G.J. Borger (s. 363-399) drejer sig om områdets kultivering med afvandingsgrøfter, diger/dæmningsværk, praksis og politik i Treneområdet. Kort

fortalt begynder man i 1570 at tæmme og kontrollere Trenes vandmasser ved hjælp af afvandingskanaler og af diger/dæmningsværk.

I sidste afsnit i bogen af J.M. van Mourik (s. 401-413) gennemgås områdets geologi og palæoøkologi. Det konkluderes, at afvandings- og kultiveringstiltag fra og med 1570 har fået hele Trenedalen ved Hollingsted til at sætte sig 1,5 m, et fænomen, der også er velkendt i forbindelse med lignende projekter i Danmark.

Sammenfattende må man sige, at det er på sin plads at få Hollingsteds betydning som omladeplads belyst, da stedet i den grad er knyttet til de vigtige byer Hedeby og Slesvig, når vi taler om vikingetid og middelalder. Man kan måske mene, at 416 sider er i overkant til dette formål, og at de sidste to artikler falder noget uden for bogens øvrige temaer, men det er nu engang en tysk dyd at lave grundige værker. Det er netop konceptet ved denne serie fra Landesmuseum Schloss Gottorp.

Hans Skov
Moegaard Museum

Lisbeth Bredholt Christensen, Olav Hammer & David Warburton (red.):
The Handbook of Religions in Ancient Europe. Durham 2013. 456 s. ISBN 978-1-84465-709-4. Pris: 140 \$.

Det vigtigste først: Denne håndbog er en vigtig og værdifuld opdatering af ældre religionshistoriske håndbøger med et interessant fornyende fokus på religionernes materielle side og på forhistorisk religion som sådan. Den kan med andre ord anbefales.

Hver side består af ca. 1,5 normalsides tekst, så der er altså tale om et meget teksttungt værk, også selv om det er illustreret. Det rummer både forkortelsesliste, en tidstavle (en god idé!), en liste over

bidragydere, en litteraturliste og et indeks. Der er ingen liste over illustrationer, men der er både kort og billeder, hvor det er vigtigt.

Et overblik over bogens 26 artikler – alle skrevet af specialister på deres felt – giver det indtryk, at redaktørerne har arbejdet med let hånd. I begyndelsen blev man som læser irriteret over, at nogle artikler har mange, andre slet ingen slutnoter, samt at artiklerne er meget uens. Det er også lidt sært, at mange artikler har lister med "suggested reading", der måske, men ikke nødvendigvis, genfindes i den afsluttende litteraturliste. Men efterhånden får man en kalejdoskopisk fornemmelse, som passer udmærket til det enorme felt, som bogen dækker. "Ancient Europe" kan lyde som en begrænsning, men man har forsøgt at dække hele Europa, og tidstavlen bagest i bogen (s. 409-417) strækker sig fra for 4 millioner år siden til 1996. Og det er jo noget. Hovedvægten ligger dog på tiden fra 10.000 f.Kr. til 1400 e.Kr., men det er jo heller ikke så lidt.

Bogen er opdelt i to dele, hvoraf den første (s. 15-99) beskæftiger sig med forhistorisk religion, der må studeres uden tekster. Det er klart her, håndbogen er allermest fornyende. David Warburton og Lisbeth Bredholt Christensen, der begge har arbejdet med dette emne i årevis, introducerer feltet. Bidragyderne til denne del af bogen er i øvrigt alle arkæologer. Jarl Nordbladh, professor emeritus i arkæologi fra Göteborgs universitet, udvider introduktionen med en personlig beretning om sine egne erfaringer fra et langt studium af feltet. Også Emmanuel Anati fra Italien, som er en af verdens førende helleristningseksperter, har bidraget med tanker om feltet som sådan. To vigtige forskere, Francesco d'Errico og Ian Hodder, har ikke kunnet bidrage til håndbogen, så deres værk og hovedtanker introduceres af Warburton og Christensen i hver deres afsnit. Idéen med at lade flere forskellige

præsentationer stå side om side fungerer faktisk glimrende i forhold til et område med så mange idéer og så ringe grad af konsensus. Der tegner sig et samlet billede af et rigt kildemateriale med gode muligheder for samarbejder mellem religionsforskere og arkæologer. Feltet burde have en meget mere prominent plads inden for det religionsvidenskabelige studium. Jörg Petrasch fra Tübingen Universitet og Charlotte Damm fra Tromsø Universitet behandler aspekter af religion i neolitikum i hver sin artikel, og Flemming Kaul fra Nationalmuseet og Kristian Kristiansen fra Göteborgs universitet giver hver sit bud på religion i bronzealderen. Det er, som nævnt, et felt med mange meninger, og det er yderst frugtbart at se så forskellige forslag angående bronzealderens religion som Kauls og Kristiansens side om side. Christensen og Warburton prøver at bringe orden i feltet med et afsluttende kapitel, men mange spørgsmål står naturligvis og heldigvis tilbage.

Det er overordnet en stor glæde, at man bevæger sig på "cutting edge", så man efter endt læsning føler sig godt oplyst om, hvad der for tiden tænkes på bjerget om religion i de forskellige perioder. Derfor er det interessant at konstatere, at indoeuropæerhypotesen stadig synes at være levende, om end ikke så vigtig som for tredive år siden. Indoeuropæerne knytter bogens to dele sammen, for de spiller en rolle for Kristian Kristiansen i hans forståelse af bronzealderen, og de er vigtige i minoisk/mykensk sammenhæng, hvor de skriftlige kilder begynder at flyde – i en skrift, der egentlig ikke passer til et indoeuropæisk sprog (kaldet linear B), og som også udtrykker et andet sprog (linear A), der ikke er tydet endnu.

Bogens anden del er også fornyende. På baggrund af redaktørernes velgørende erkendelse af og tillid til arkæologiske kilders værdi er religioner og områder, der plejer at blive yderst stedmoderligt be-

handlet, inddraget helt på linje med mere traditionelle religioner. Det er Warburton, der står for afsnittet om minoisk/mykensk religion, og han leverer en grundigere oversigt, end jeg mindes tidligere at have set i en håndbog. Nyt er det også for mig med et afsnit om religion på Den Iberiske Halvø, som er skrevet af Marco Simón fra Zaragoza Universitet. Både etruskisk religion, der beskrives af Jean Turfa fra Pennsylvania University's museum, og italsk religion, der behandles af Guy Bradley fra Cardiff Universitet og Fay Glinister fra Cambridge, har fået hver sit grundige afsnit i stedet for at være reduceret til "forudsætninger" for den mere gennembehandlede romerske religion.

Netop romersk og græsk religion dækkes af danske forskere, nemlig Susanne William Rasmussen fra Syddansk Universitet og Lars Albinus fra Aarhus Universitet. Bogen rummer også artikler om Isiskulten ved Birgitte Bøgh, Aarhus Universitet, og Mithraskulten ved den førende ekspert Manfred Clauss. Mere atypisk er kapitlet om "Religious Platonism" skrevet af Kevin Corrigan, Emory University, og Michael Harrington, Duquesne University. Afsnittet skal formentlig bygge bro fra de øvrige hellenistiske religioner til kristendommen, der åbenbart stadig er for "fin" til at få sit eget afsnit. På denne måde kommer kristendommen alligevel med som en integreret del af det hellenistiske tankegods, og det er igen nyskabende.

Redaktørerne har valgt at opdele germansk religion i tre dele: den kontinentale (Rudolf Simek, Bonn Universitet), den angelsaksiske (John D. Niles, University of Wisconsin) og den nordiske (Britt-Mari Näsström, Göteborgs universitet). Opdelingen er interessant, fordi den illustrerer både forskelle og ligheder, og fordi de tre forfattere har hver sin tilgang til materialet. Det forstærker det nævnte kalejdoskopske præg. Kelterne præsenteres udelukkende ved de irske og walisiske kil-

der, et valg, der ifølge den introducerende oversigt (s. 9) er et knæfald for tanken om, at der ikke har eksisteret noget, som kunne kaldes keltisk religion. Jeg mener, at dette argument kunne bruges mod snart sagt ethvert afsnit i bogen. Afsnittet om ø-keltisk religion bæres i øvrigt fint igennem af Karen Bek-Petersen fra Syddansk Universitet.

Området mod nordøst er også omfattende dækket, med afsnit om slavisk religion (Leszek Slupecki, Krakow Universitet), baltisk religion (Sigma Ankrava, Letlands Universitet), finsk førkristen religion (Veikko Anttonen, Turku Universitet) og samisk religion (Håkan Rydving, Bergen Universitet).

Man bemærker, at Europa efter redaktionens mening bliver mere og mere "ancient" op imod nordøst – helt op i vor egen tid! Dette er et af de få steder, hvor en gammel, hartad forældet, tankegang ikke er blevet fornyet.

Som sagt bærer værket som helhed præg af, at redaktørerne har givet forfatterne, hvoraf de fleste er førende internationale eksperter på deres område, store frihedsgrader inden for den stillede opgave. Det er som nævnt muligt at se det som en fordel. Som læser kunne man dog ønske, at der var strammet en smule op. Fagligt set er det naturligvis også umuligt ikke at støde på artikler, som man som religionsfaglig specialist synes er grebet galt an, men her er det vigtigt at fremhæve, at de alle er på et højt niveau – altså at uenigheden drejer sig om egentlig faglig uenighed og ikke om stofbehandlingen, som generelt forekommer uangribelig.

Hovedindtrykket er, at redaktører og bidragydere kan være stolte af en ny uundværlig håndbog.

Morten Warmind
Institut for Tværkulturelle
og Regionale Studier
Københavns Universitet

Andres S. Dobat: *Kongens Borge. Rapport over undersøgelse 2007-2010.* Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter 76. Højbjerg 2013. 297 sider. ISBN 978-87-888415-76-6. Pris: 348 DKK.

Siden opdagelsen af Trelleborg på Sjælland i 1930'erne har de danske ringborge spillet en central rolle i diskussionen om samfundet og statsdannelsesprocessen i sen vikingetid. Udgravningerne, som primært blev gennemført op til 1960'erne i Trelleborg, Fyrkat og Aggersborg, har belyst anlæggenes bebyggelsesstruktur og datering. Dengang blev det tydeligt, at trelleborgene hører til de mest fremtrædende arkæologiske fortidsminder i Norden. Det kan derfor virke overraskende, at de arkæologiske undersøgelser stort set har ligget stille siden 1960'erne. Først med projektet "Kongens Borge" blev det igen muligt at gennemføre nye udgravninger ved trelleborgene for at frembringe nyt materiale. Projektet tog udgangspunkt i en af de helt centrale problemstillinger for trelleborgene: relationen mellem ringborgene og søfart. Med hjælp af arkæologiske udgravninger i vådområder omkring trelleborgene skulle spørgsmålet forsøges besvaret.

Projektet "Kongens Borge", som blev gennemført fra 2007 til 2010, var et samarbejde mellem Moesgaard Museum, Nationalmuseet, Afdeling for Forhistorisk Arkæologi ved Aarhus Universitet og de tre museer, i hvis områder de tre trelleborge ligger, nemlig Sydvestsjælland Museum, Museumscenter Års og Nordjyllands Historiske Museum. Projektet blev finansieret af Augustinus Fonden og Dronning Margrethe II's Arkæologiske Fond. Daglig leder af projektet var Andres Dobat. Han har også skrevet de fleste kapitler i den foreliggende publikation. Bogens formål er – som det også fremgår af undertitlen – at præsentere de under de nye feltundersøgelser vundne data, så de

kan indgå i den fremtidige videnskabelige debat.

Publikationen er inddelt i 18 kapitler, hvoraf der i de første ni kapitler redegøres for projektets idégrundlag, baggrund, problemstilling og metoder samt borgenes beliggenhed og tidligere undersøgelser. De nye feltundersøgelser ved Fyrkat, Trelleborg og Aggersborg bliver fremlagt i de følgende tre kapitler, og resultaterne af de naturvidenskabelige undersøgelser i kapitel 13. Formidling af projektet behandles kort i kapitel 14, inden publikationen afrundes med en opsummering af resultaterne i kapitlerne 15-16. Kapitel 17 er et udførligt engelsk resumé af kapitlerne 1-8 og 15-16. Til sidst følger en omfattende litteraturliste, anlægs- og fundlister samt lister over C14-dateringerne og knoglematerialet fra de enkelte udgravninger.

I det indledende kapitel skitserer A. Dobat kort og præcist projektets baggrund og målsætning. I kapitel 2 redegør han for projektets finansiering og organisation. En styregruppe med en repræsentant fra hver af de ovennævnte seks deltagende institutioner var ansvarlig for projektet og fulgte tæt undersøgelse med jævnlige møder og afrapportering. Projektet var oprindeligt tænkt i tre faser: en fase I med rekognosceringer og prøvegravninger, fase II med udgravninger og fase III til udarbejdelse af populære og videnskabelige publikationer. Egentlige udgravninger blev dog ikke gennemført. Projektets resultater baserer sig derfor overvejende på prøvegravninger m.m. Kapitel 3 giver en kort introduktion til fænomenet trelleborgene. Ud over en kort beskrivelse af borgenes karakteristiske træk nævnes deres datering og hovedpublikationerne. Desuden kommer Dobat kort ind på ringborgenes militære karakter og diskuterer deres historiske rolle i slutningen af 900-tallet med henvisning til relevant ældre litteratur. Han tilslutter sig den generelle tolkning af ringborgene

som kongelige magtcentre med en kontrolfunktion over de forskellige dele af riget.

De i de første kapitler skitserede spørgsmål bliver mere udførligt behandlet i kapitel 4 "Projektets problemformulering". I underkapitlet "Den kulturhistoriske baggrund" fremføres både arkæologiske og skriftlige beviser for søtransports og skibes betydning i vikingetiden. Efterfølgende giver Dobat en udførlig forskningshistorisk oversigt over spørgsmålet om trelleborgenes maritime tilknytning, som har været særdeles om diskuteret for Trelleborg og Fyrkat. Det skal påpeges, at resultaterne fra projektet i begrænset omfang bliver inddraget allerede i dette kapitel. Efter et kort afsnit om de etiske overvejelser i forbindelse med undersøgelserne følger i kapitel 6 en grundig diskussion af borgenes beliggenhed. Som det flere gange tidligere i publikationen er blevet fremhævet, er en vurdering af borgenes beliggenhed i forhold til vandtransportvejene med henblik på projektets problemstilling meget vigtig. Der bliver gjort opmærksom på, at småskibe må have haft en stor betydning for datidens transport på de mange, smalle åer. Helt afgørende er her den historiske ændring af vandstanden, som Peter Moe Astrup belyser fra en geologisk vinkel i et særskilt kapitel. Efterfølgende bliver de topografiske og geologiske forhold for hver af de tre ringborge beskrevet med udgangspunkt i det nuværende landskab og illustreret med luftbilleder og historisk kortmateriale. Desuden nævnes de historisk kendte vandreguleringer som opdæmninger til vandmøller, omlægning af åer og de sidste årtiers forsøg med at retablere de oprindelige vandløb.

I kapitel 7 gennemgår Dobat ringborgenes forhistorie og andre lokaliteter fra vikingetiden i nærheden. Det bliver tydeligt, at borgene dengang ikke blev anlagt i perifere områder. Men det betyder også,

som forfatteren påpeger, at det nye fundmateriale fra vådområderne ikke nødvendigvis behøver at have en tilknytning til trelleborgene, men kan stamme fra ældre aktiviteter i nærheden. Desværre mangler der topografiske kort over de enkelte lokaliteter med de omtalte ældre bebyggelsespor og interessante stednavne, der her ville have været en stor hjælp for læseren. I det følgende kapitel diskuterer Dobat de tidligere fund af mulige skibsdele ved borgene. Før den egentlige afrapportering af de nye feltundersøgelser opsummerer Dobat i kapitel 9 de tidligere, beskedne undersøgelser i vådområderne/kystforlandet ved ringborgene. Mest omfattende var udgravningerne i vådområderne ved Trelleborg. En vigtig rolle med henblik på, hvorvidt sejlads op til Trelleborg var mulig, spiller undersøgelserne i 1970'erne af dæmningen ved Pine Mølle, beliggende næsten 2 km vest for borgen. Per Mandrup diskuterer de gamle arkæologiske og naturvidenskabelige undersøgelser og konkluderer bl.a. på baggrund af de dog meget unøjagtige, konventionelle C14-dateringer, at dæmningen må være yngre end Trelleborg.

Kapitlerne 10 til 12 med den egentlige afrapportering af projektets feltundersøgelser udgør med over 100 sider hovedparten af bogen. Her præsenterer de enkelte udgravningsledere undersøgelserne fra hver enkelt trelleborg. Efter korte indledende overvejelser med henblik på metoden og de udvalgte undersøgelsesområder bliver metaldetektorprospekteringer, prospekterende boringer og prøvegravninger, herunder hver enkelt søgegrøft, gennemgået. Undersøgelsesnes iagttagelser og resultater blive beskrevet, diskuteret og tolket. Gode udgravningsbilleder, flade- og profiltegninger og diagrammer supplerer teksten. De valgte, grå laser-scankort fungerer godt som baggrundskort. Til sidst i hvert kapitel gennemgår Dobat det genstandsmateriale, som med

en vis sandsynlighed kan dateres til vikingetiden. De beskedne fund består overvejende af træ, klinknagler, hvæsse- og kværnsten, forskellige jerngenstande og keramik. Mange genstande er præsenteret på gode farvefotografier med målestok, men desværre uden tværsnittegninger.

En vigtig del af projektet var de naturvidenskabelige undersøgelser, som bliver behandlet i kapitel 13. J. Lewis præsenterer resultaterne fra diatoméflora-analyser fra Fyrkat og Aggersborg, R. Enevold analyserer pollenprøver fra Fyrkat og Trelleborg, og M. Høyem Andreasen gennemgår makrofossilprøver fra alle tre ringborge. En zoologisk gennemgang af knoglematerialet har J. Kveiborg og K. Ritchie gennemført. Nok det bedste fund fra hele projektet, skjoldet fra Trelleborg, er selvfølgelig genstand for diverse naturvidenskabelige analyser, som J. Frederiksen, D.J. Gregory, M. Chr. Christensen, N. Bonde, T.S. Bartholin og T. Thun detaljeret fremlægger. Der mangler en egentlig fremlæggelse af de i alt 27 C14-dateringer – de er, ud over at de jævnlige er inddraget i diskussionen i de tidligere kapitler, kun fremlagt samlet i listeform i kapitel 18. Her burde man også have nævnt laboratoriets prøvenumre og kalibreringsprogrammet, som ville gøre det muligt for de kommende generationer at gå tilbage til originalmålingerne.

I kapitel 15 opsummerer A. Dobat resultaterne af feltundersøgelserne for hver ringborg. Efter en kort, prægnant beskrivelse af de vigtigste anlæg og genstandsfund tegnes der et billede af vikingetidens landskab omkring de enkelte trelleborge og den senere landskabsudvikling. Med baggrund i de nye vådbundsundersøgelser diskuteres projektets centrale spørgsmål, relationerne mellem trellebogene og skibe og søfart. Det vigtigste resultat af projektet “Kongens Borge” er nok, at landskabet, specielt i de lavereliggende områder, har set helt anderledes ud i vikingetiden

end i dag og hele tiden har været under stor forandring. Man kunne have overvejet at supplere forfatterens ret præcise landskabsbeskrivelse med rekonstruktionstegninger af de enkelte ringborge i deres “nye”, mere maritime miljø. Det kunne have gjort projektets resultat mere markant og anskueligt, ikke kun for lægmand, med også for fagfolk.

Det sidste kapitel (16) er et resumé af projektet og dets resultater, afsluttet med korte overvejelser om, hvorvidt aktiviteter omkring skibene, som ikke overbevisende kom frem ved feltundersøgelserne, overhovedet behøver at have være knyttet til borgene.

“Kongens Borge” er en klart struktureret, velskrevet rapport om projektet. Men den er ikke kun en fremlæggelse af udgravningen og fundmaterialet. Projektets problemstilling er tydeligt formuleret og sat i perspektiv i forhold til de tidligere resultater og tolkninger i forbindelse med trellebogene. Selv om undersøgelserne ikke frembragte de forventede spor af aktiviteter med skibe og søfart, forstår forfatterne at tage de nye iagttagelser til sig og sætte dem ind i en større sammenhæng. Disse nye, videnskabelige data er nu gjort tilgængelige og skal i fremtiden selvfølgelig sættes ind i et større perspektiv, indtil det igen er tid til nye feltundersøgelser ved trellebogene – og forhåbentlig ikke først om 30 år.

Silke Eisenschmidt
Museum Sønderjylland –
Arkæologi Haderslev

Oliver Grimm & Ulrich Schmöcke (red.): *Hunting in Northern Europe until 1500 AD. Old traditions and regional developments, continental sources and continental influences. Old traditions and regional developments, continental sources and continental influences.* Schriften des

Archäologischen Landesmuseums Ergänzungssreihe Band 7. Neumünster 2013. 638 sider. ISBN 978-3-529-01877-0. Pris: 58 EUR.

Denne omfangsrige bog er kommet i stand som følge af en større workshop, der blev afholdt på Schloss Gottorf af redaktørerne og Zentrum für Baltische und Skandinavische Archäologie i 2011 og er derfor et konferencekompendium, men et mere udviklet af slagsen. Hovedformålet med mødet var at skabe en interdisciplinær og international funderet workshop, der greb fat om alle grene af temaet "jagt" ud fra et *longue durée*-perspektiv. Det betyder, at bogens centrale temaer kredser om, hvilke jagttraditioner der kan spores fra stenalderen og op i højmiddelalderen, samt hvilke regionale udviklinger og kontinentale påvirkninger der kan ses inden for denne meget brede tidsramme. Derudover satte workshoppen øget fokus på de ikke-arkæologiske kilder og her særligt de historiske kilder og de ikonografiske vidnesbyrd, og som noget nyt blev stednavnematerialet også medtaget i de overordnede studier.

Redaktørerne nævner, at der fortrinsvis bliver benyttet tre metodiske platforme, til at studere jagten. Det første er det nævnte langtidsperspektiv, hvor man forsøger at belyse de mere stabile strukturer, som spores over lang tid, hvilket er en tilgang, som er inspireret af den franske Annales-skole og inkluderet i arkæologien i særdeleshed af Ian Hodder. For det andet benyttes en additiv tilgang, hvor man foretager et komparativt studie af samme udvalgte jagtfænomener, men på forskellige geografiske steder. Endelig er der en kumulativ, additiv tilgang, hvor man forsøger at inddrage alle kendetegn og informationer om jagtens væsen og gennemfører en mere generaliseret analyse af jagtens historie. Med andre ord forsøger bogen at dække temmelig mange aspekter

og metodiske grene af sit emne, og det må man også sige, at den gør. Bogen indeholder således 35 (ofte større) artikler, som hver især fremlægger rigtig mange data og det fra mange forskellige lokaliteter og perioder. Af samme årsag er det ikke alle artikler i bogen, der er blevet nærlæst i forbindelse med nærværende anmeldelse, men fortrinsvis dem, der har en mere generel tilgang, eller som behandler jagten under yngre jernalder og senere.

Med hensyn til byttedyrene er en af de store fordele ved "Hunting...", at den fremlægger ny viden om mange af de lokale dyrearter, som i den kontinentale arkæologi og forskning på det nærmeste er fraværende. Derfor vil kapitlerne om rensdyrjagt og sælfangst i de nordeuropæiske områder give ny viden om en jagtøkonomi, som i manges tanker sikkert vil blive placeret i mere fuldbyrdede og tidlige jæger/samlersamfund. Imidlertid er det sådan, at hvad for eksempel sæljagt angår (U. Schmölcke), så fortsætter den i Østersøregionen op i vikingetid og den tidlige middelalder, hvor den endda ser et mindre opsving, mens rensdyrjagten (S. Idreld) i Sydnorge omkring år 1000 nærmest opnår industriel karakter med store indslusningskorridorer og højt udviklede slagtepladser og sæsonhytter. Sidstnævnte giver et særlig godt indblik i en konkret, historisk udvikling, der starter med jægerens listejagt på enkelte dyr, givetvis kombineret med større sæsonbetonede jagter, og når til en helt anden grad af (proto)industriel jagt, når vi kommer op i de historiske perioder. Det viser sig nemlig, at de norske møddinger (specielt Sumtangen) er fulde af rensdyrknogler fra flere tusinde individer, givetvis deponeret over få årtier, hvilket vidner om en højt specialiseret sæsonjagt, der virkelig har produceret store mængder kød, skind og ikke mindst rentak. Fundene illustrerer desuden, at disse værdifulde handelsvarer nærmest er fraværende på pladserne og

derfor må være fragtet hurtigt ud af området. Samtidig er der også referencer til jagtens indvirken på de økologiske balancer, idet den middelalderlige jagt muligvis har været for voldsom og reelt set svækkede rensdyrbestanden så meget, at den ikke længere var levedygtig og således i sidste ende ødelagde grundlaget for jagt på rensdyr.

Jægerne var ikke uden "hjælpende ånder". Et af de tilbagevendende spørgsmål, som dukker op i forbindelse med (for) historisk jagt, er, hvilke dyr der bliver brugt under jagten – her særligt hund og rovfugle (hestens position bliver blot debatteret *en passant*). Paradokset her ligger i, at man aldrig kan være sikker på, hvorvidt de hunde, der optræder i det arkæologiske materiale, har været brugt og domesticeret specifikt til jagtbrug eller nærmere har været en form for allroundfølgesvende, der også har udført andre funktioner. Der bliver dog argumenteret indgående, og med rette, for, at netop hunden (eller ulven) ville have været oplagte ledsagere under jagten, idet de besidder et sanseapparat og bevægelsesmønstre, der gør dem noget nær ideelle til at øge jægerens chancer under jagten – præcis som det sker nu til dags (B.H. Sørensen; P.V. Petersen; U. Schmölcke). Og en allroundfunktion udelukker jo heller ikke en mere specialiseret brug under jagten. Hvad angår brugen af falke (eller andre rovfugle) til jagt, foregår introduktionen af disse på en anden måde end mange af de øvrige teknikker og strategier; inspiration til falkejagten skal nemlig findes på de asiatiske stepper og ikke på kontinentet eller i den romerske jagt, som ellers står for størstedelen af inspirationen (C. Dobiat; W. Prummel; M. Vretemark). Analyserne af jagthunde og -falke falder desuden under en metodisk kategori (den additive), hvor der kan indtages en række forskellige kildegrupper, og både ikonografi og skriftlige kilder kan her supplere de arkæologiske og natur-

videnskabelige analyser (S. Oehrl), og til en vis grad endda stednavnematerialet (I. Særheim). Konklusionen på artiklerne om falkejagt må derfor være, at denne specialiserede jagtteknik har spredt sig hurtigt, fra den blev introduceret på kontinentet, til den når Skandinavien (givetvis inden for et århundrede), og at denne jagtform kan have haft en betydelig større udbredelse, end hvad der kan konkluderes alene på baggrund af de arkæologiske fund. Derfor er det også i disse ret specialiserede afsnit, hvor der tages hånd om en enkelt problemstilling, som så bliver belyst indgående gennem forskellige optikker, at bogen står stærkest. Netop denne type af krydsanalyser, som workshoppen har afstedkommet, giver i særlig høj grad læseren indblik i "Stand der Forschung" og har i tilgift, hvilket man også fornemmer, givet den enkelte forsker/forfatter mulighed for at afprøve forskellige hypoteser og afklaring af problemstillinger, der ligger uden for deres egne kompetencefelter. Bogens ønske om at opnå en dybere forståelse af jagtteknikker og deres introduktioner bliver i høj grad opfyldt under disse afsnit.

I mange arkæologiske og etnografiske værker behandles jagten og dens betydning som en form for ideologisk overbygning, men i den foreliggende bog er dette kun i mindre grad tilfældet. Samlet set bliver der virkelig fremlagt en meget stor mængde datamateriale, som spreder sig over flere kildegrupper. Man kunne derfor godt ønske sig en lidt mere dristig konklusion, hvor der ikke blot opsummeres fra de enkelte artikler eller påpeges, hvor og hvilke typer fremtidig forskning der kunne være særlig fordelagtig. Der slås kort an til jagtens ritualiserede praksis, og de enestående lokaliteter Frösön og Oberdorla, hvor der er en usædvanligt høj frekvens af vilde dyr repræsenteret i fundmaterialet, bliver nævnt, men ikke behandlet videre. Og her skal bogens

eneste svage led nok findes, nemlig, at det stort set kun er den "aktive" jagt, der bliver behandlet, og ikke, for eksempel, hvordan man ville kunne spore jagt i rituelle sammenhænge (på nær gravmateriale, som bliver inkluderet i visse af de individuelle artikler). Hvad er det for en tiltrækningskraft, eller måske ligefrem mystik, som jagtbyttet er eksponent for ved sådanne lokaliteter, og hvad ligger til grund for den veneration og specielle position, disse dyr omfattes af? Og hvad skyldes det til dels mærkværdige skifte, der finder sted i løbet oldtiden, hvor jagen ændrer karakter fra fortrinsvis at være et subsistensøkonomisk anliggende til at blive karakteriseret af en række privilegier for de højere klasser for i moderne tid at ende som en form for fritidsbeskæftigelse, der ikke har direkte forbindelse til jægerens fødegrundlag? Jagtens historie har altid været en integreret del af arkæologisk forskning. Ofte har der dog været fokuseret på de mere processuelle og subsistensøkonomiske sider af jagtens betydning, hvorfor jagtens eksistentielle og identitets-skabende funktion (for jægeren og i samfundet) ofte er gledet i baggrunden, og det sker også til dels i "Hunting..."

Lige en sidste kommentar om formatet. Det kan måske lyde lidt gammelmandsagtigt, men en bog på 634 sider og 2,3 kg i A4-format med tekst i fuld klumme i skriftstørrelse 11 er på alle måder tung læsning. Der ligger naturligvis økonomiske årsager bag dette valg, men man burde måske have overvejet et mere handy format (to bind?) der var lidt mere tilgængeligt og håndterbart. På den anden side er der et rigtig godt udvalg af relevante illustrationer, og kvaliteten er høj for både tekst og layout. Og måske vigtigst: Der er ikke gået meget mere end to år, fra workshoppen blev afholdt, til publikationen kunne købes, og det er temmelig hurtigt efter dagens standarder. I det hele taget er det tydeligt, at der er blevet lagt megen

energi i hele projektet fra både redaktører og forlag. Resultatet er som nævnt også imponerende, og bogen kunne meget let blive en klassiker inden for studiet af jagtens historie og bliver givetvis også en ganske flittigt læst og refereret publikation – i særdeleshed, når det tages i betragtning, at "Hunting..." reelt set er det eneste samleskrift, der entydigt behandler jagtens historie i Nordeuropa, og derfor, forhåbentlig, bliver den første i en længere række af publikationer om dette meget interessante og relevante emne. Et emne, som hidtil har været en smule overset, især i forhold til de senere perioder, der behandles i bogen. Så selv om redaktørerne fremstiller deres samleskrift som et eksperiment og blot en begyndelse, er man nået meget langt med en beskrivelse af jagtens historie i Nordeuropa.

Mads Dengsø Jessen
Nationalmuseet

Beverley Hirschel, Babette Ludowici & Philipp Sulzer (red.): *Individual and Individuality? Approaches towards an Archaeology of Personhood in the First Millenium AD.* Neue Studien zur Sachsenforschung 4. Hannover 2013. 232 sider. ISBN 978-3-8062-2777-2. Pris: 29 EUR.

"Individual and Individuality?" er den årlige beretning for det Internationale Sachsensymposium, der i 2011 blev afholdt i Hannover, og som dette års tema altså havde udforskningen af muligheden for at udskille og fortælle individets historie ved hjælp af arkæologi. At dømme efter de 21 korte artikler, 11 på engelsk og 10 på tysk, er denne mulighed forholdsvis begrænset. Enkelte griber den og forsøger at forholde sig til emnet, andre gør det ganske overfladisk, mens nogle har valgt ikke at forholde sig til det. Generelt hører de bedste indlæg til i sidste kategori, og det stiller

naturligt spørgsmålstegn ved, om en sådan emnestyring er en god idé til en årlig konference, hvor deltagerne består af en sluttet kreds af medlemmer med inviteret medlemskab.

Grave er naturligt nok centrale for de fleste indlæg i bogen, for det er i døden, en tilsyneladende tydelig udsondring af individet fra det omgivende samfund foregår, og det er således ofte først her, individet bliver synligt for arkæologer. Det undrer derfor Frans Theuws, Leiden, der er blevet bedt om at skrive en introduktion, at der ikke har været større fokus på individet førhen i arkæologien. I hvilket omfang var det muligt at skabe individuelle udtryk baseret på generelt accepterede normer? Havde magtfulde personer mere individualitet end magtløse personer, fordi de var i stand til at ændre på de accepterede normer? Havde mænd mere individualitet end kvinder? Et centralt og klassisk spørgsmål, der går igen i flere artikler, og som må have affødt nogle interessante diskussioner ved symposiet, er, om der er sammenhæng mellem vores rekonstruktioner af de døde og deres faktiske virke som levende, historiske personer. Theuws hævder, at gravritualet ikke nøjagtigt afspejler historiske personer, men snarere skal opfattes som en retorisk strategi, der udtrykker og skaber sociale begreber og mere abstrakte idéer, normer og værdier. Han diskuterer begrebet grundlæggergrave og ser ikke disse ofte rige begravelse som udtryk for individualitet som socialt accepteret fænomen, men som et udtryk for (kollektivets) idéer og diskurser om sociale sammenhænge snarere end social praksis. Grundlæggergraven er således mere end en personlig repræsentation, nemlig tilmed en repræsentation af hele samfundet. Theuws afslutter med en opsang til de postmoderne, neoliberale samfundstendenser, der overfokuserer på individ frem for samfund.

Bogens andet indlæg gennemhuller

endnu mere effektivt konferencens tema. Religionshistorikeren Bernhard Maier fra Tübingen fastslår i sin begrebshistoriske gennemgang, at først hos Boethius i 6. århundrede findes definitionen af begrebet individ som et fornuftsvæsens udelelige substans, en definition, som følger det kristne menneskebillede og i første omgang er et teologisk begreb. Dermed må det også betvivles, at en sådan definition kan føres tilbage til førkristne religioner. Det er først udviklingen af moderne filosofi efter reformationen med filosoffer som Locke og den frie vilje og Kant med opfattelsen af jeg'et som noget særligt for mennesker, at der fokuseres på begreber som individ og individualisme. Senere udvikles begrebet individ som den liberale modsætning til fællesskab/samfund eller som modstillingen mellem individ og masse. Med henvisning hertil spørger Maier, om ikke hele konferencens titel og brugen af disse relativt moderne begreber er et udtryk for en bedragerisk overførsel af nutidigt tankegods på fortiden.

Mere metodisk-teoretiske er Stuart Brookes og Sue Harrington, der diskuterer, om Big Data slører eller fremmer billedet af individet i den arkæologiske forskning. Baggrunden er erfaringerne fra arbejdet med databaser over angelsaksiske gravfund i projektet "Beyond the Tribal Hidage" og ASKED-databasen (Anglo-Saxon Kent Electronic Database), hvor mere end 12.000 gravfund er blevet registreret. Det er et uomgængeligt problem for alle, der arbejder med et stort materiale med varierende bevaringsforhold og store forskelle i kvaliteten af observationer i udgravningssituationen, hvordan man standardiserer sine data og undgår et overload af ubrugelig information, så det er muligt at arbejde systematisk med dem, uden at muligheden for at observere særlige træk eller eventuelle fejlkilder går tabt.

Doris Gutschmiendl-Schümann fra Bonn har i sin statistiske behandling af

gravfund været langt hjemmefra, nemlig i folkevandringstidens Norge via norske tilvækstkataloger. I denne sammenhæng diskuteres 22 grave med bjørnekløer, og trods en statistisk overrepræsentation af især importerede bronzekedler, drikkeglas og spillebrikker i disse grave i forhold til grave uden bjørnekløer konkluderer hun, at hverken køn eller velstand er udslagsgivende for bjørnepels i gravene, men at de snarest markerer et tilhørsforhold til kult. Ud over at være uenig i dette synspunkt, må der også anføres kildekritiske forbehold over for Gutschmiedl-Schümanns arbejde. Når vi taler om organiske materialer som bjørnekløer, spillebrikker af ben og i øvrigt også kamme, er det næppe tilrådeligt at blande data fra jordfæstegrave og brandgrave sammen i samme statistik, og netop bjørnekløer er hyppigst fundet i grave, hvor bronzekedler har været anvendt som urner. Bjørnekløer kan have været væsentligt mere almindelige i jordfæstegrave. Desuden er de norske gravfund ofte ikke udgravet af fagfolk. Det kan have haft stor negativ indflydelse på hjemtagelsen af rester af organisk materiale, men såmænd også på indholdet i dårligt bevarede urner.

Bertil Helgesson diskuterer fire arkæologiske cases fra Skåne, der er uden indbyrdes sammenhæng, men som muligvis kan fortolkes som eksempler på individualitet. Helgesson hælder til at konkludere, at det er tvivlsomt, om man kan skrive individhistorie ved hjælp af arkæologien.

Diana Briscoe diskuterer stempelmotiver på romano-britiske og angelsaksiske lerkar og kan med sine udbredelseskort demonstrere, at ældre litteraturs særlige pottemagerskoler ikke kan opretholdes.

Ruth Blankenfeldts indlæg er i sin intention om at forholde sig til konferencetiteln blevet lidt ufokuseret. Udgangspunktet er hærudstyrsofferfund generelt og Thorsbergfundet i særdeleshed og de eksempler på individualitet, der her kan

gives, f.eks. individuelt tilvirket pragt- og seletøjsudstyr, genstande med navnetræk i runer, tidsfordrivlignende indridsninger på genstande etc. Herefter diskuteres genstande fra hærudstyrsofringerne, der ikke nødvendigvis hører til våbenofringerne, men kan opfattes som isolerede ofringer, en guldhalsring fra Thorsberg, orme-hovedringene fra Skedemosse, fibler fra ældre romersk jernalder fra Thorsberg, og endelig diskuteres forfatteren eventuelle kvindelige elementer fra bl.a. Illerup Ådal. Blankenfeldt fremhæver, at fibler af Lothar Schultes Form S VII 2,15 (se anmeldelse af Schulte i Kuml 2012), der findes i seks eksemplarer i Illerup Ådal, i ni ud af ti tilfælde, hvor afdødes køn er kendt, er fundet i kvindegrave. Også den provinzialromerske emaljeskivefibula fra Vimose nævnes som en kvindefibula. Blankenfeldt foreslår derfor, at Illerups velkendte våbenbundter var tilført et kvindeligt element ved at være indpakkede i hjemlige kvinders kapper, en original idé, der imidlertid næppe er holdbar. Der er siden Schultes bog publiceret endnu en mandsgrav med en fibula af Schultes type VII 2,15, nemlig Engbjerg, grav 8 (L. Boye & U. Lund Hansen: *Wealth and Prestige*, Kroppedal 2009, s. 290f). Fra Erritsø, grav 112, er der en emaljeskivefibula i en våbengrav (upubliceret VKH 327x112). Hertil kommer, at fibler er væsentligt sjældnere i mandsgrave end i kvindegrave.

Alexandra Pesch har skrevet bogens mest usædvanlige indlæg, i hvert fald i denne sammenhæng. Hun forsøger sig med storytelling for at komme tættere på individet i forhistorien, i dette tilfælde en finsmed i Gudme. Udsagnene i den korte, indledende fiktion analyseres, og derved demonstrerer Pesch, at det kan være sundt at belyse dunkelheder med en blanding af empiri og fiktion. Man kan naturligvis stille spørgsmålstejn ved nogle af Peschs konklusioner, men under alle omstæn-

digheder har hun foretaget en øvelse, som mange kunne have gavn af at gøre efter.

Fem artikler ud over Frans Theuws indledende indlæg handler om merovingiske gravfund, og de betegner samtidig en konflikt mellem postmodernistiske fortolkninger, hvor gravene forstås som komplekse samspil mellem den afdøde og de efterladte samt mellem afsender og modtager, og mere traditionelle fortolkninger, hvor gravenes indhold tages mere for pålydende i forhold til det begravede individ. Det er de tre indlæg fra universitetet i Leiden (F. Theuws, M.C. van Haperen, M. Kars), der repræsenterer førstnævnte, mens de mere traditionelle synspunkter repræsenteres af en belgisk (R. Annaert og A. Ervynck) og to tyske artikler (især U. Koch og i mindre grad F. Gau, C. Peek & J. Scheschkewitz). Van Haperen skriver om forstyrrelser eller genåbninger af grave med baggrund i eksempler fra den merovingiske gravplads Bergeijk-Fazantlaan. Motiverne til sådanne genåbninger af grave kan være mange, herunder simpelt røveri, hævn over afdødes familie, flytning af liget, tiltag mod gengangeri eller forfædritualer. Van Haperen opfatter dem som det sidste, en interaktion mellem samfundet og dets afdøde forfædre. Van Haperen foreslår, og følger her Frans Theuws, at selve gravlæggelsen kan være et led i skabelsen af en forfader med særlige egenskaber, f.eks. styrke og magt, og at den efterfølgende opgravning og distribution af genstande eller ligdele er en distribution til de levendes samfund af disse iscenesatte egenskaber. Mirjam Kars arbejder med køn, alder, livsstadier og gravudstyr samt begreber som morgengaver, brudepris, medgift, familieskatte samt arv og gavegivning, og grundlaget for at diskutere disse begreber findes i de tidlige, germanske love og i antropologisk teori. Idet hun hævder, at den materielle kultur i gravene ikke er statisk og ikke nødvendigvis kan ses som en

uadskillelig del af den afdøde, sætter hun spørgsmålstegn ved seriationsanalyse som redskab til den kronologiske findeling af gravfund, som efterhånden er opnået for det merovingiske gravmateriale og også andre steder i Europa. Her kan hun bestemt have en pointe. Såvel Ursula Koch som Annaert og Ervynck fremlægger merovingiske gravpladser, og begge anvender Rainer Christleins kvalitetsgrupper (1973) som model for en social inddeling af gravfundene. Ved begge gravpladser er der mange genåbnede grave, der gør sociale tolkninger vanskelige. For Koch er der ingen tvivl om, at disse forstyrrelser er udtryk for gravrøverier. Kochs fortolkninger er vidtrækkende, og hun fortolker bl.a. de enkelte grave som tjenere, husherrer og husfruer, livvagter til højststående kvinder og edssvorne krigere. Gau, Peek og Scheschkewitz giver en kort introduktion til den meget store gravplads Lauchheim "Wasserfurche", der udmærker sig ved gode bevaringsforhold, men ud over at pege på et par gravfund med individuelle træk, vil de vel egentlig ikke meget med deres indlæg.

Heid Gjostein Resi præsenterer tre vikingetidsgreve fra lokaliteten Løve i Vestfold. Artiklen gør sig mest bemærket ved at være besynderligt placeret mellem de fire artikler om merovingiske gravpladser, som er det værste eksempel på en ikke helt logisk opsætning af bogen, der tematisk falder lidt fra hinanden i de sidste syv artikler.

Henk van der Veldes artikel er et socio-økonomisk studie af det østlige Holland i den romerske periode. Han beskriver, hvordan den romerske erobring frem mod Rhinen og opførelsen af Limes medførte store forandringer, idet tidligere nord-syd-forbindelser ophørte med at eksistere, og man i stedet etablerede kontaktnet nordpå, hvilket ses både i den materielle kultur (bl.a. et meget beskedent romersk indslag) og ændrede byggeskikke. Alt

dette ændres i det 3. århundrede. Bebyggelsen kondenseres, og store mængder metal kommer i cirkulation, men stort set ikke romersk produceret keramik. I 4. århundrede introduceres pottemagerhjul. Rigdommen synes at kunne forbindes med Romerriget, for da romerne trækker sig fra Rhinlandet frem mod 5. århundrede, bliver bebyggelserne igen mindre. Der tales om en bufferzone i 3. og 4. århundrede, som afskærmede Romerriget mod mere fjendtlige stammer længere nordpå.

Kai Mückenberger skriver om en remtorn med Odinmaskemotiv fra detektorpladsen Elsfløth-Hogekamp. Remtornen tilhører et såkaldt skjoldtornspænde fra begyndelsen af 6. århundrede. Oprindeligt er spændet merovingisk, men ligesom mange andre metalgenstande fra pladsen er det blevet omarbejdet.

Christoph Schmidt behandler lokaliteten Friestedt nær Erfurt, Thüringen, med bebyggelse og gravfund fra yngre romersk jernalder og samtidige, flere meter dybe skakter, der opfattes som rituelle. Bemærkelsesværdigt er skelettet af en invalid mand fundet i en bopladsgrube. Hans kranie blev fundet fem meter derfra i en anden grube. I en af jordfæstegravene lå en 30-årig mand, tilsyneladende død af lungekræft. På baggrund af gravskikken mener forfatteren, at han og en 20-25-årig kvinde kan være tilvandet det mellem-tyske område fra det sydvestlige Østersøområde. En groft fremstillet, men tydeligt antropomorf lerfigur fundet i en brønd mener forfatteren har været anvendt i et kærlighedsmotiveret besværgelsesritual, som han finder skriftligt belæg for i den romerske verden.

Asbjørn Engevik fra Bergen har forfattet en klassisk materialebehandling om skandinaviske fuglehovednåle fra folkevandringstiden, der deles i to hovedklasser A og B med henholdsvis tre og fire undervarianter. De norske eksemplarer er alle af klasse A, mens klasse B næsten

udelukkende findes i Finland og på Gotland. Det er moderne at søge en romersk oprindelse for arkæologiske fænomener i romersk jernalder og folkevandringstid. Således også her, hvor romerske senators afstemningsstave opfattes som oplagte paralleller. Måske var det mere oplagt at søge fuglehovednålenes rødder i de presblikfremstillinger af fugle, der findes på en række genstande, især pragtfigurer fra yngre romersk jernalder i Nordeuropa, især Sydsandinavien. Da Engevik opfatter nålene som dragtnåle, er der en oplagt analogi for både køn, motiv og funktion.

Folkevandringstidens brudsølvdepoter er en hastigt voksende fundgruppe, især i Danmark, hvor 13 nye punkter har kunnet føjes til udbredelseskortet siden 1980. Udgangspunktet for Andreas Raus artikel er det lille brudsølvdepot fra hærudstyrs-offerfundet Nydam IV, der opfattes som indholdet i en enkelt krigers pung. Fundkonteksten er dog hyppigst bebyggelse, og på baggrund af fundet fra Fraugde Kærby ved Odense mener Rau, at den sandsynligste tolkning af brudsølvdepoterne er familieskatte, der indsamles og akkumuleres gennem flere generationer. Rau bemærker tre typer af depoter med delvist forskellig sammensætning, som også synes at have geografisk betydning. Den første indeholder især ophuggede romerske tallerkner, mønter og romersk fabrikerede sølvbarrer. Bortset fra Gudme-Uhrenholt er disse fund udbredt i områder uden for Skandinavien. De danske fund kan også bestå af disse ting, men barrierne er sandsynligvis hjemligt fremstillet, ligesom fundene også indeholder mere eller mindre betydelige elementer af ophuggede, hjemlige genstandstyper. I Sverige kendes kun brudsølvdepoter uden romersk genstandsinventar. Her anes en gradvis filtreringsproces, som Rau da også nævner i sin konklusion. De danske fund kan endvidere deles i to grupper. Den ene gruppe (IIa) består af en meget stor

procentdel klippet romersk sølvservice og desuden en højere frekvens af mønter end den anden gruppe (IIb), der til gengæld i noget højere grad består af sølvbarrer og desuden hyppigt indeholder genstande med dyrestil I. På baggrund heraf mener Rau, at depoter fra gruppe IIa blev akkumuleret indtil midten af 5. århundrede, mens forekomsten af stil 1 i gruppe IIb viser, at akkumuleringen af disse brudsølvdepoter først sluttede i anden halvdel af 5. eller begyndelsen af 6. århundrede. Blandt de brudsølvdepoter, der indeholder mønter, peger Rau endvidere på en tendens til, at fundene enten er domineret af præ-valentinianske mønter, der er præget i den østlige del af Romerriget, og som formentlig kan forbindes til Černjachov og Sîntana de Mureş-kulturerne, eller at dominansen, så vidt vides, udgøres af vestromerske mønter fra tiden 364-455/57, som menes at være nået til kontinentet (herunder Danmark) fra Britannien.

Franske Jean Soulat har begået en forholdsvis opremsende artikel om merovingiske gravgaver i det angelsaksiske Kent. Der findes fra det 6. århundrede mere end 600 genstande med merovingisk oprindelse i grave fra Kent, der ofte også kan indeholde antikke skandinaviske eller skandinavisk afledte genstande. Soulat opremser et stort antal mulige forklaringer på denne relativt kortvarige "Misch"-kultur, men beslutter sig ikke selv for nogen af dem.

Som rosinen i pølseenden får Torsten Lemm muligheden for at beskrive lokaliseringen og udgravningen af Oldenburg II, skriftlige kilders Esesfelth nord for Elbens munding, hvor den karolingiske grev Ebert i 810 byggede sit hovedkvarter under magtstridighederne om det nordlige Niedersachsen og Holsten mellem Karl den Store og den danske kong Godfred, i øvrigt hen over en ældre borg fra det 7. århundrede (Oldenburg I). Ved erobringen af saksernes område var det et

led i frankisk strategi at lade okkupation og mission følges ad, således også ved Esesfelth, hvor den nærliggende kirke ved Heiligenstedten anlægges omkring 831. Omfattende forbedringer af gravene ved borgen sættes i forbindelse med det dansk-abodrittiske angreb i 817. På baggrund af udgravningerne forsøger Lemm på levende vis at rekonstruere slagets gang i 817, hvor den dansk-abodrittiske aggression blev afvist. Esesfelth nævnes ikke igen i kilderne, men de arkæologiske fund tyder mest på, at stedet var i anvendelse i hvert fald indtil midten af 9. århundrede.

Som det næsten vil fremgå, er det umuligt at udlede en samlet essens af den omtalte symposieberetning trods bogens tilsyneladende styrende tema. Artiklerne stritter i mange retninger, og den redaktionelle opbygning bidrager til dette indtryk. De færreste vil nok, som jeg har gjort her, læse bogen fra ende til anden, men i stedet vælge de artikler, der påkalder sig interesse. Forhåbentlig vil denne anmeldelse medvirke til det, selv om mange synspunkter og nuanceringer har måttet udelades i denne trods alt kortfattede omtale. Der er mange gode og tankevækkende artikler i bogen, som jeg har haft stor fornøjelse af at læse.

Rasmus Birch Iversen
Moesgaard Museum

Mette Høj (red.): *Jacob Kornerup – maler, arkæolog og konservator.* København/Roskilde 2013. 228 sider. ISBN 978-87-88563-51-1. Pris: 225 DKK.

I tilknytning til en udstilling om Jacob Kornerup (1825-1913) på Roskilde Museum er der her udgivet en bog med ni artikler om en pioner med mange evner, og som ydede en stor indsats inden for det antikvariske felt.

Bogen er rigt illustreret med mange

fornemme gengivelser af Kornerups tegninger, akvareller og malerier samt enkelte fotos (samme foto af Kornerup er dog brugt både s. 39 og 171). Bogen er på billedsiden meget tiltalende, hvorimod tekstens layout er ret forstyrrende. Der anvendes to vidt forskellige skrifttyper, som ikke helt harmonerer. Den ene, Yانونe Kaffesatz, kan varieres meget, og det gøres. Skrifttypen bruges f.eks. til citater, og det er i begyndelsen vanskeligt at gennemskue, hvorfor nogle citater bringes i forskellige farver. Fonten bruges også til at fremhæve tekstudsnit, som er forstørret op, og får derved lidt karakter af illustrationer; men man kan ikke lade være med at læse dem. Idéen er vel hentet i de glitrende magasiner, hvor man kikker på billederne og ser disse fremhævede tekststykker, men egentlig ikke læser artiklerne til ende. Det virker meget irriterende, at konklusionerne dukker op på denne måde, længe før forfatteren har ført sin argumentation til ende. Læseren skal altså tage sig sammen for at gennemføre læsningen, og det er lidt synd, for bidragene er væsentlige i deres helhed.

Bogen indledes af Mette Høj med "Jacob Kornerup – borger i Roskilde", der giver en glimrende biografi af Kornerup med hans baggrund i et velhavende købmandsmiljø. Vi hører om opvækst og studier som maler på Kunstakademiet, skiftet til det antikvariske arbejde, kontakten med bl.a. J.J.A. Worsaae og indsatsen for bevaringsarbejdet i Roskilde. Kornerup var efter en arv ganske formuende og ønskede trods sit store arbejde for Nationalmuseet ikke en fast stilling. Artiklen kan være god at vende tilbage til i forhold til de øvrige, ret fokuserede bidrag.

Ulla Kjær behandler i "Detaljens mester – konservatoren som kunstner" Kornerups tid på Kunstakademiet (Det Kongelige Akademi for de skønne Kunster), hvilke lærere, der var der, og tidens strømninger og brydninger. Her får vi

en glimrende skildring af malerkunsten i Danmark i midten af 1800-tallet. Ulla Kjær betoner, at Kornerup i sine malerier og specielt forsøgene på genreskildringer med personer blev for detaljeret og tør. Og det fremgår, at han ret tidligt selv indså, at han nok ikke blev den store kunstner, men at hans styrke lå i den præcise gengivelse af de antikvariske monumenter. Ulla Kjær slutter: "Det blev Kornerups lykke, at han i kalkmalerirestaureeringerne fandt det felt, hvor han både kunne bruge sine kunstneriske og håndværksmæssige evner, og hvor hans sans for detaljerne kun var en fordel."

Keld Grinder-Hansen skildrer i "Fremmede horisonter – en antikvarisk danskesrejsende" Kornerups to store rejser til bl.a. Dalmatien og Italien i 1854-55 og til Spanien i 1860. Ud over at være kunstneriske inspirationsrejser var det også en "sentimental journey", hvor følelsesregistret bliver stærkt overvældet af "naturens skønhed og det eksotiske folkeliv." Selv om Kornerup også maalede situationer med pittoreske spanioler, synes den antikvariske interesse i betydelig grad at være i centrum på Spaniensrejsen. Efterfølgende lægges de kunstneriske ambitioner på hylden. I afslutningen nævner Grinder-Hansen lige, at Kornerup i 1875 var på en understøttet rejse til middelalderlige monumenter i Tyskland. Vi hører desværre ikke om de ganske væsentlige resultater af rejsen, mens der nok lidt ukarakteristik bringes en stemningsfuld akvarel fra Rostock.

Tom Christensens artikel "I videnskabens tjeneste – tegner, berejser og arkæolog" kunne opfattes som en introduktion til Kornerups antikvariske arbejde. Den er dog ganske kort og virker lidt tilfældig omkring de emner, der behandles, og handler væsentligst om Kornerups tidligste indsats på området. På s. 91 bringes et kort over storstensgrave på Sjælland, som Kornerup registrerede. Her bliver læseren

i tvivl, registrerede han kun stortstensgrave på denne ø? Det nævnes, at Kornerup skrev mange artikler og bøger – bl.a. 25 artikler i Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie, men hvilke eller hvilke emnekredse er åbenbart underordnet.

I bidraget fra Jens Velle, "Worsaae & Kornerup – en antikvarisk rejse sommeren 1859", berettes om en enkelt antikvarisk rejse til Lolland, Falster og Møn. Artiklen viser, at i det mindste denne rejse kan følges meget nøje, selv om bidraget måske handler mere om Worsaae end om Kornerup.

I "Roskilde Domkirke – restaurering og bygningshistorie" skildrer Anette Kruse Kornerups livslange arbejde med domkirken og dens bygningshistorie. Kornerup fulgte den omfattende restaurering af kirken i 1860'erne og 70'erne. I 1877 skrev han om Roskilde Domkirke som bd. 2 i Danske Mindesmærker. Nu er domkirkens bygningshistorie ganske kompliceret, således at der efterfølgende var mange diskussioner omkring kirken, som han deltog engageret i. Han levede også så længe, at han måtte opleve, at de idéer omkring restaureringen, som han havde støttet, ikke længere var de fremherskende.

Kornerups arbejde med kalkmalerierne behandles i to artikler, Isabelle Brajer & Susanne Ørums "Med Troskab at opfriske de gamle Linier – 40 år med restaurering af kalkmalerier" og Susanne Ørum & Isabelle Brajers "Mærkelige Billeder – middelalderens billedverden set med Kornerups øjne". Den første artikel behandler Kornerups praktiske restaureringer. Der er ingen tvivl om, at han var 1800-tallet mest betydningsfulde restaurator af kalkmalerier med et utal af afdækninger, registreringer og restaureringer. Det fremgår også af artiklen, at arbejdet gik ganske hurtigt og ikke på en måde, man ville acceptere i dag. Behugningen af de senere kalklag lavede mange små skader

på malerierne, som efterfølgende måtte kamoufleres med overmaling. Endvidere blev mange dekorationer slet ikke afdækket i deres helhed, men opmalet med fri hånd. Fremgangsmåden blev dog allerede i Kornerups senere år udsat for kritik, og i dag er næsten alle hans arbejder blevet genrestaureret. Til gengæld er hans mange akvareller vigtige som dokumentation af, hvordan malerierne har set ud. Den anden artikel behandler Kornerups overordnede syn på kalkmalerierne og idéerne med at fremdrage dem. Der er ingen tvivl om, at Kornerup havde et pædagogisk sigte med afdækningerne. De skulle gerne udgøre en helhed, og de besøgendes forståelse af udsmykningen var vigtig. Derfor kom der mange rekonstruktioner, som han vel tillod sig på baggrund af en enorm viden om middelalderens billedverden. Dette er jo i stærk modsætning til nutidens syn på konservering af kalkmalerier, hvor selve det malede fragment er sakrosankt. Det har nok i de senere generationer givet en lidt for negativ opfattelse af hans arbejder med kalkmalerier.

Karin Kryger skildrer i "Historiske mindesmærker – Kornerup og kirkere-staureringen" de restaureringsmæssige tanker i midten af 1800-tallet og berører Kornerups involvering i et par kirkere-staureringer. Det er dog næsten, som om Frits Uldall og H. B. Storck som praktiserende arkitekter skygger lidt for Kornerup i artiklen. Her kunne man godt have ønsket, at forfatteren også havde kikket på Kornerups bygningsarkæologiske arbejder, der ikke var knyttet til restaureringer.

Selv om der i bogen egentlig hersker stor enighed om, at Kornerup ikke var nogen stor maler, præges bogen dog i høj grad af forskellige gengivelser af hans malerier. Hertil kommer tegninger og akvareller. Derimod ses ingen af hans bygningsarkæologiske illustrationer, skønt disse snit, opstalter og detailstudier er meget betydningsfulde. I det hele taget er

det som om, hans bygningsarkæologiske studier bortset fra Roskilde Domkirke er lidt overset. Eksempelvis ses ingen henvisninger til artiklen i Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie i 1881: "Om Esrum Klosters Forbindelser med Venden og de arkitektoniske Spor deraf". Den var bl.a. resultatet af hans rejse til Tyskland i 1875. Artiklen blev to år senere udgivet på tysk og bliver stadig i den tyske forskning citeret som den centrale kilde til dette spørgsmål.

Denne facet ville vel være blevet synlig, om bogen havde været forsynet med en bibliografi over Kornerups skriftlige arbejder (gerne undtaget de utallige avisartikler).

Alt i alt er bogen om Jacob Kornerup meget vigtig til belystningen af personen og den tidlige antikvariske indsats i Danmark. Ved læsningen bliver man imponeret over mandens utrættelige indsats. Og så har vi endda ikke helt fået hans arkæologiske og bygningsarkæologiske indsats med.

Hans Krongaard Kristensen
Afdeling for Arkæologi
Institut for Kultur og Samfund
Aarhus Universitet

Connie Jantzen: *Middelalderbyen Aarhus*. Aarhus 2013. 185 sider. ISBN 978-87-89328-70-6. Pris: 250 DKK.

Langt om længe kom så bindet om Aarhus i projekt Middelalderbyens serie om udvalgte danske byer. De øvrige kom i 1980'erne med Svendborg som foreløbig sidste i 1992 (ikke 1996 som angivet i bogen om Aarhus). Denne meget betydelige forsinkelse, som er forårsaget af mange forskellige grunde, har til gengæld medført, at forfatteren har kunnet udnytte de ganske mange arkæologiske undersøgelser, der er foretaget i Aarhus siden

afslutningen af Projekt Middelalderbyens indsamlingsarbejde o. 1980. Ikke mindst områderne uden for vikingetidens befæstning har fået en langt bedre arkæologisk belystning, end tilfældet havde været for et par årtier siden.

Indholdet omfatter: Kilder, Landskabet, Færdsel og transportmuligheder, Aarhusegnens bebyggelse, De gejstlige institutioner, Befæstning, porte og mølle, Gader og torve, Bebyggelsen, Bymarken, Verdslige institutioner, Erhvervs- og besiddelsesforhold samt Sammenfatning. Overskrifterne svarer med få variationer til opdelingen i de andre bind i serien, hvor der også ses forskelle. Bymarken er eksempelvis kun sjældent behandlet, trods dens store betydning, så det er glædeligt, at marken her har fået sit eget kapitel. Et væsentligt aspekt i denne forbindelse synes dog udeladt, nemlig grænsen mod syd. I de første mange hundrede år fandtes byen kun på nordsiden af åen, og først i senmiddelalderen bredte bebyggelsen sig også syd for åen. Spørgsmålet er så, om byens/bymarkens grænse blev flyttet mod syd i denne forbindelse, eller om ejerlavet tilbage til byens grundlæggelse også omfattede et område syd for åen.

Bogens store fortjeneste ligger i den møjsommelige fremlæggelse af de mange arkæologiske undersøgelser. Det er især kapitlerne "Aarhusegnens bebyggelse", "Befæstning, porte og mølle", "Gader og torve" samt "Bebyggelsen", som er beriget af de mange undersøgelser. Der er ingen tvivl om, at langt ud i fremtiden vil man vende sig til "Middelalderbyen Aarhus" i forbindelse med arkæologernes antikvariske arbejde og ved ny forskning omkring byen.

Med hensyn til denne tilgang følger bindet om Aarhus de retningslinjer, der blev lagt ud for snart mange år siden. Projektets overordnede formål blev angivet i Olafs Olsens forord i de tidligere bind: "at anvise dansk arkæologi nye veje

til rationel udnyttelse af de begrænsede midler”, og at “spaden bør ikke sættes i jorden, før man har samlet og bearbejdet samtlige allerede foreliggende vidnesbyrd, både fra skriftlige kilder og fra tidligere arkæologisk virksomhed i det pågældende område”. Bindene har altså aldrig været tænkt som folkelæsning, men rettet mod specialister, og Aarhusbindet skal naturligvis ses under denne synsvinkel.

Det er dog tydeligt, at der mangler et kapitel om Reformationens topografiske betydning, som ellers nærmest er obligatorisk i de tidligere bind. Reformationen behandles ganske vist hastigt i sammenfatningen med en masse faktuelle oplysninger, men uden kildehenvisninger. Der synes at være nye eller afvigende forhold i sammenfatningen i forhold til hovedteksten, således at det virker sandsynligt for anmelderen, at der har været eller været påbegyndt et kapitel om Reformationen, som blot af én eller anden grund er blevet udeladt. Forfatterens opfattelse med meget tidlige klosterlukninger i byen, der står i stærk modsætning til den seneste skildring af Helge Paludan i “Århus. Byens Historie” (1996) med Århus som en katolsk højborg i 1530’erne, kunne eksempelvis godt have fortjent en uddybning. I det hele havde det været nyttigt med en samlet oversigt over reformations-tidens forandringer.

Udarbejdelsen af manuskriptet til bogen har for Connie Jantzen selv været en lang proces (siden 1997), og det mærkes på forskellige (små) måder i den tekniske udformning, hvor der er skiftet principper. Billederne kaldes mest for “ill.” i teksten, men enkelte steder også “fig”. Et enkelt sted kommer sidstnævnte betegnelse også med i billedteksten (f.eks. Fig. 6.8), men normalt står der blot et tal, hvor første led angiver kapitelnummeret. Kapitlerne er dog nu uden numre. I noterne veksles der ved henvisningerne mellem efternavn, initialer + efternavn, initial +

mellemlavn + efternavn og fornavn + efternavn eller måske kun initialer (som P.H. 1928 og 1929). I litteraturlisten optræder et par artikler uden angivelse af samleværket, hvor de er publiceret. Vi er med i arbejdsfasen.

Det er klart nogle elementer, som forfatteren, der er godt inde i sit stof, overser. Her burde der have været tilknyttet en redaktør, som så også kunne have rettet de talrige stavfejl og den manglende tegnsætning, som en forfatter, der ved, hvad der står, heller ikke selv fanger.

Et mere problematisk felt, hvor en redaktør ligeledes kunne have været nyttig, er stedsangivelser. Der er ingen tvivl om, at Connie Jantzen kender sin by ud og ind; men for personer, som ikke har deres daglige gang i Aarhus Midtby, er det håbløst af følge med. Rigtig mange gader omtales, længe før, de optræder på et kortudsnit, og man skal selv finde frem til det rigtige. Carl Blochs Gade og Emil Vetts Passage, som begge optræder mere end én gang i teksten, kan ikke findes. Det bliver langt fra bedre, når der henvises til prominente bygninger i byen. Aarhus Teater er måske kendt, men hvad med Hotel Royals sydøstre hjørne, Kvindemuseets vestgavl, Katedralskolen, det nuværende Hovedbibliotek (som vist snart skal flyttes) for ikke at tale om Åby Renseværk.

Ved detailangivelser benyttes gade + husnummer. I de fleste af Projekt Midtaldlerbyens tidligere bind har man benyttet matrikelnumre og indsat et kort med disse numre. Aarhusbindet har kun i et par tilfælde en detailplan, hvor et par husnumre i en gade er angivet. Forholdet afspejler formentlig igen, at forfatteren med sit dybe kendskab til byen ved, hvor husnumrene ligger. Vi andre må rejse til Aarhus og gå rundt i byen, mens vi læser teksten.

Da der blev arbejdet på de øvrige bind i projektet tilbage i 1980’erne var der

tilknyttet en styringsgruppe af personer med mange specielle kompetencer. Ligeledes blev der i arbejdsgruppen livligt diskuteret forskellige forhold og tolkninger på tværs af byerne. Det fornemmes i dette arbejde, at forfatteren nok har manglet lidt faglig støtte – eksempelvis til kapitlet, “De gejstlige institutioner”. Blandt mange problemer her kan nævnes, at forfatteren i forbindelse med krypten under den tidlige domkirke Sankt Nikolaj taler om kalkmalerier, der stilmæssigt hører hjemme i slutningen af 1000-tallet svarende til kalkmalerier i Tamdrup og Jelling (s. 36). I dag dateres kirkebygningen i Tamdrup til o. 1125 (DK, Århus Amt s. 5051). Connie Jantzen hævder (samme side) også, at “Der er generel enighed om, at domkirken blev opført i de første årtier efter 1060.” Det bør dog nævnes, at Danmarks Kirker for en snes år siden vurderede, at krypten i Aarhus måtte anses for værende “påbegyndt i 1100’ernes første fjerdedel” (DK, Odense Amt, s. 3669). Kirken er således nok betydeligt yngre end antaget i denne bog.

Forfatteren bruger en del kræfter (s. 41-42) på en markering af forskellige opfattelser mellem Danmarks Kirker (1968) og Otto Norn (1978) af byggeforløbet ved det gotiske korparti på den nuværende domkirke. I og med at Danmarks Kirker for længst har tilsluttet sig Norns tolkning (DK, Århus Amt, s. 6355), er det måske lidt overdrevet at gøre et stort nummer ud af det forladte standpunkt og med vendingen “Danmarks Kirker mener” antyde en fortsat uenighed.

Omkring dominikanerklostret hævder forfatteren (s. 52), at klostrets prior i 1245 var provincialprior. Dette var ikke tilfældet, og man kan vanskeligt forestille sig, at forfatteren selvstændigt har læst de kilder, der henvises til. Sankt Karens Gård ved Grønnegade omtales (s. 59) som byens spedalskeshospital. Nu lå spedalskeshospitalerne ellers andre steder uden

for middelalderbyerne og kaldtes normalt for en Sankt Jørgens Gård. Så på grund af anomalierne savner man en grundlæggende dokumentation og diskussion om, hvorvidt Sankt Karens Gård virkelig var et hospital for spedalske eller blot et almindeligt hospital – måske fejlbenævnt i Vatikanets skrivelse.

Visse beskrivelser i kapitlet er også vanskelige at forstå som eksempelvis under “Romansk bispegård?” (s. 47), hvor der blev “fundet en rest af et fundament, der var ældre end sydfløjen. Her var intet murværk bevaret, men der fremkom rester af to tilmurede vinduesåbninger”.

Det største problem ved “De gejstlige institutioner” er dog, at der ikke ses nogen refleksioner omkring de forskellige fænomener og deres betydning for byen samt byens væsen som stiftsstad sammenlignet med andre byer. Aarhus havde med domkirken kun tre sognekirker. Den ældste domkirke var, da den blev erstattet af Peder Vognsens teglstenskirke, landets mindste domkirke. I modsætning til de andre stiftsbyer kom der ikke noget nonnekloster i Aarhus i 1100-tallet. Et sådant fandtes dog også både i Aalborg og Randers. Og ligeledes modsat de andre stiftsstæder fik byen kun ét tiggerkloster i 1200-tallet.

Byens beskedne betydning på det gejstlige felt kunne med fordel have været inddraget i forbindelse med sammenfatningen. Her undrer forfatteren sig over, at der stort set ikke er fundet bebyggelsesspor fra 1100-tallet i det ellers velundersøgte område inden for volden (s. 145). Sagen er vel, at Aarhus trods sin store alder stort set ikke havde nogen betydning i ældre middelalder.

Området inden for volden har måske stort set ligget øde hen i 1100-tallet. Det har derfor nok slet ikke været noget større problem, at biskop Peder Vognsens store domkirke med kapitelshus og hans bispegård kom til at fylde så meget i centrum.

At vore middelalderbyer i perioder også kunne være ramt af tilbagegang, burde ikke overraske.

Vi har nu fået en meget grundig og detaljeret fremlæggelse af kilderne til Aarhus Bys middelalderlige udformning. Der er ingen tvivl om, at bogen fremover vil være et værdifuldt redskab ved fortsatte studier af den topografiske udvikling i Aarhus i middelalderen. Bindet vil sikkert også være et basalt udgangspunkt for nye tolkninger af byens udvikling.

Hans Krøngaard Kristensen
Afdeling for Arkæologi
Institut for Kultur og Samfund
Aarhus Universitet

Albrecht Jockenhövel (Hrsg.): *Mittelalterliche Eisengewinnung im Märkischen Sauerland. Archäometallurgische Untersuchungen zu den Anfängen der Hochofentechnologie in Europa.* Münstersche Beiträge zur ur- und frühgeschichtlichen Archäologie 7. Rahden/Westf. 2013. 432 sider. ISBN 978-3-89646-285-5. Pris: 79,80 EUR.

Engang i 1100- eller 1200-tallet gjorde man den epokegørende opdagelse, at jernmalm smeltede, når det blæstes kraftigt i en høj ovn med et overskud af trækul. Men det flydende jern var sygt. Det indeholdt alt for meget kulstof til at kunne smedes direkte: omkring 4 % C (til sammenligning indeholder dansk myremalmsjern maksimalt 0,8 % C), så det måtte gøres rask eller frisk. Smeltetemestrene skubbede derfor et procesled – friskning – ind mellem udvinding og smedning. Friskningen foregik i en esse, hvor jern og trækul blev opvarmet, så jernets indhold af kulstof brændte af. Først herefter, altså indirekte, stod smeltetemestrene med et stykke smedbart jern.

Vi ved ikke præcist, hvor og hvornår denne erkendelse fandt sted, men den må

næsten have haft lige så stor kulturhistorisk betydning som den, man gjorde, dengang man fandt ud af, at jern kunne udvindes af bjerg- eller myremalm. Ved den indirekte metode kunne man nemlig fremstille meget større mængder jern og i en langt mere ensartet kvalitet end tidligere.

Relationen mellem den direkte og den indirekte jernudvinding er hidtil kun behandlet sporadisk. Derfor er et stort forskningsprojekt inden for emnet finansieret af Volkswagen Stiftung Hannover særdeles velkomment. Nærværende bog indeholder resultaterne af disse undersøgelser i Märkischen Sauerland, der er et af de vigtigste områder for jernproduktionen i det nuværende Tyskland. Inden for projektets rammer har området således været genstand for intense afsøgninger foretaget af Manfred Sönnecken og Hans Ludwig Knau, og mere end 1.500 jernproduktions- eller smedesteder er identificeret. Det er dermed det største område i Centraleuropa, hvor jernproduktionen (såvel den direkte som den indirekte) systematisk er undersøgt ved surveys og udgravninger. Publikationens fokus ligger på dokumentationen af og relationen mellem to af disse lokaliteter med blæstervogne og to med højovne.

Den omfangsrige bog indledes med Günter Rosenbohms (s. 9-19) omhyggelige gennemgang af områdets undergrund, klima og vegetation. Her tydeliggøres det, hvordan især landskabets beskedne niveauforskelle, milde klima samt den lette adgang til vand og skov gør Märkisches Sauerland til et af de mest betydningsfulde områder for den middelalderlige jernproduktion. Også malmen er forholdsvis let tilgængelig og forekommer i flere former, der er velegnede til den indirekte proces, nemlig som jernspat FeCO_3 , hæmatit Fe_2O_3 og magnetit Fe_3O_4 . Teksten ledsages af udmærkede kort og grafer, der på én gang er overskuelige og detaljerede.

Efter denne indledning følger to identisk opbyggede kapitler begge skrevet af Christoph Willms (om udgravning og fund) og Michael Overbeck (om soldeprøver). Kapitlerne tager udgangspunkt i to lokaliteter, hvor den direkte jernudvindingsmetode har været praktiseret: Kierspe-Fernhagen, Verhüttungsplatz Nr. 11 (s. 21-66) og Kierspe-Wienhagen, Verhüttungsplatz Nr. 72 (s. 67-101). På begge lokaliteter er der udgravet ovnkonstruktioner, bygninger og miler. Der er tillige fundet dyser af ler, adskillige slagge, såvel plankonvekse som aftapningslagge, og også ovnvægge og større sten, der kan have været anvendt i forbindelse med ovn- og essekonstruktioner. Samtidig er der registreret trækul, malm, genstande af jern og af keramik. Soldeprøverne indeholdt større stykker af sintret og ikke-sintret slagge (over 1 cm i tværmål), men især de meget små slaggeflager, slaggekugler, hammerskæl og svejsekugler. Willms' tekst er ledsaget af adskillige illustrationer, plan- og profiltegninger, der er interessante, fordi han tilstræber en dynamisk tolkning af processerne omkring ovne og esser, og fordi det tyder på, at forarbejdningen af det udvundne jern er sket i umiddelbar nærhed af udvindingen. Også i Overbecks kapitler er der en god sammenhæng mellem teksten og de meget fine illustrationer, der gør det muligt at få et indtryk af materialet og at følge hans sammenligninger, blandt andet til materialet i "smedegruberne" på jernudvindingspladsen ved Joldelund, der er kendt af de fleste danske arkæologer.

Herefter følger endnu et par tvillingekapitler. Denne gang om to pladser, hvor den indirekte metode har været praktiseret. Michael Overbecks fremlægning af Kerspetalsperre, Verhüttungsplatz Nr. 105 (s. 103-183), hvorfra publikationens forsideillustration er hentet, og Thorsten Abdinghoffs fremlægning af Oberes Wipperthal, Verhüttungsplatz Nr. 90 (s. 185-249).

Igen er der mange gode illustrationer, både af udgravninger og af de enkelte anlæg og også tegninger af tolkningsforslag. Forskellen i udseendet på slagge fra blæster- og højovne fremgår meget tydeligt såvel i tekst som i fotografier. Også i disse kapitler er en fortolkning af pladsernes interne organisering i fokus, og den illustreres både med arkæologiske plantegninger og med fotografier af små modeller. Man kan selvfølgelig hævde, at kapitlernes usædvanligt mange (i alt 62 sider) plan- og profiltegninger kunne være reduceret, men alligevel fremstår de som en kvalitet ved bogen. Og det faktum, at de er samlet, gør, at den interesserede læser kan fordybe sig i dem, mens andre ubesværet kan bladre igennem. Også i disse kapitler er det dejligt at se, hvordan keramik inddrages i dateringer og tolkninger.

Ingo Keesmann og Andreas Kronz' arkæometallurgiske undersøgelser af slaggerne fra alle de fire pladser (s. 251-263) er, ligesom det efterfølgende kapitel, der er skrevet af de samme forfattere i forening med Zahra Hezarkhani (s. 265-278), vanskelig læsning for en arkæolog. Heldigvis står Manfred Sönneckens kapitel om blæsterovne (s. 279-294) og Hans Ludwig Knaus om højovne (s. 295-308) i skarp kontrast hertil. Begge disse kapitler rummer særdeles mange arkæologisk relevante observationer. Her finder man således ikke alene en klar gennemgang af de to forskellige processer og af de materielle vidnesbyrd, de efterlader. Men det allerbedste er, at konklusionerne fra de to foregående, strengt metallurgiske kapitler inddrages i de kulturhistoriske analyser. På den måde kommer også disse til deres ret, og man bliver som arkæolog motiveret til at bladre tilbage og konferere med de før så uforståelige tabeller.

Det følgende kapitel, der ligeledes er skrevet af Knau, *Märkischer Osemund* (s. 309-318), kan læses som en selvstændig artikel af stor relevans for skandinaviske

arkæologer og historikere, da den tydeligt relaterer til det svenske – også i Danmark forekommende – osmundjern. I kapitlet inddrages væsentlig litteratur fra 1800-tallet på bedste vis.

Bogen bindes sammen af Albrecht Jockenhövel og Michael Overbecks kapitel (s. 319-360) om overgangen fra blæsterovn til højovn i Mellemeuropa. Kapitlet er, som bogen som helhed, et sympatisk bekendtskab, der sobert nedtoner betændte spørgsmål som, hvornår og hvor de tidligste højovne blev bygget. I stedet argumenterer de to forfattere overordnet for, hvordan middelalderens jernproducenter opererede med en mangfoldighed af metoder og strategier, og hvordan vi som arkæologer kan identificere dem og den sociale organisation bag dem.

Thorsten Abdinghoff og Albrecht Jockenhövels afsluttende kapitel (s. 361-387) er en lille perle, der fordyber sig i de skriftlige, kartografiske og især ikonografiske kilder til den tidlige højovnsteknologi. Gengivelserne af de nederlandske og flamske kunstneres oliemalerier er ikke alene fortryllende, men forfatterne anvender også motiverne til at fremhæve og kommentere udvalgte teknologiske og arkæologisk identificerbare detaljer.

Bogens problemstilling kan måske forekomme perifer i forhold til forholdene i Danmark, hvor der aldrig udvikles en højovnsteknologi baseret på lokal malm, fordi myremalm går dårligt i spænd med denne proces. Men emnet er særdeles vedkommende, da der gives et udmærket indblik i, hvilke teknologiske og sociale kræfter inden for jernproduktionen, som befolkningen i det nuværende danske område var oppe imod i begyndelsen af middelalderen. Helt modsat de – også danske – små jernudvindingsovne kræver den indirekte jernudvindingssteknologi nemlig ikke alene en speciel malm og store mængder kul, men også en kraftig

og kontinuerlig blæsning gennem lang tid. Så processen kan kun ske med mekaniske hjælpemidler – altså vandmølledrevne blæsebælge. Derfor måtte ovnene helt frem til opfindelsen af dampmaskinen placeres tæt ved et opdæmmed vandløb. I højovnene kunne der produceres meget store og meget ensartede mængder jern, men det var også komplicerede og ressourcekrævende anlæg. Det kunne føre til, at entreprenører uden for lokalsamfundene engagerede sig og – som i Sverige – oprettede jernbrug, hvor brukspatronen blev den toneangivende skikkelse helt op i nyere tid.

Henriette Lyngstrøm
Forhistorisk Arkæologi
Saxo-Instituttet
Københavns Universitet

Niels Johannsen, Mads D. Jessen & Helle Juel Jensen (red.): *Excavating the Mind: Cross-sections through Culture, Cognition and Materiality*. Aarhus 2012. 347 sider. ISBN 978-87-7934-217-0. Pris: 349 DKK.

Inden for et bredt tværvideenskabeligt felt har der siden 1990'erne udfoldet sig en særlig tilgang til forholdet mellem menneskets mentale processer og dets materielle omgivelser. Inden for paraplybetegnelser som "udvidet kognition" og "udlagt bevidsthed" betragtes materiel kultur og teknologier ikke længere som noget, der udelukkende foregår "uden for" de kognitive processer, der befinder sig "inde i" hjernen. Snarere opfattes materiel kultur, teknologier, social organisering og mentale processer som værende tæt forbundet i dynamiske, gensidigt formende relationer. I udviklingen af disse positioner har arkæologien spillet en vigtig rolle i kraft af dens fokus på materiel kultur og langtidsperspektivet samt dens bidrag med konkrete, historiske casestudier.

Bogen "Excavating the Mind" er et af de seneste danske bud på et bidrag til denne debat. Bogen indskriver sig i et allerede veldefineret felt, der har til hovedformål at opstille et alternativ til den klassiske, kartesiske adskillelse mellem hjerne og krop og mellem bevidsthedsprocesser og de fysiske og sociale omgivelser. Især bogens tværvidenskabelige vinkling fremhæves som værende afgørende for at opnå nye integrerede idéer om forholdet mellem bevidsthed og materialitet, og løbende adresseres spørgsmål som: Hvordan kan mennesker på én gang være kollektive væsner og selvstændige hjerner? Hvor slutter sindet, og hvor begynder omverdenen? Og er der en definitiv grænse for menneskets kognitive kapacitet og teknologisk kompleksitet?

Bogen udkom i 2012 og udspringer af et symposium med samme titel afholdt på Aarhus Universitet tilbage i 2004. Den består af en introduktion efterfulgt af 14 selvstændige artikler, hver af 12-15 siders længde. For læsere, der er mindre bekendt med emnet, giver introduktionen en fin opridsning af de generelle problemstillinger og letter den videre læsning.

Forfatterrækken er imponerende og består af et udvalg af prominente danske og udenlandske forskere som Tim Ingold, Lambros Malafouris, Robert Preucel m.fl. De repræsenterer tilsammen en bred vifte af videnskabelige tilgange sammensat af filosofi, kognitiv semiotik, arkæologi, socialantropologi og religionsvidenskab. Desuagtet fremstår bogen hele vejen igennem som sprogligt såvel som indholdsmæssigt sammenhængende og gennemredigeret. Artiklerne udgør på én gang afrundede selvstændige bidrag, der let kan læses i udpluk, og delelementer i imødekommelsen af bogens overordnede formål.

Kapitlerne fordeler sig på tre hovedtemaer: "Debating the mind", "Cultural practice, material reference and the gene-

ration of meaning" samt "Agency, technology and society".

De første fire artikler har en slående ens rammesætning og positionerer sig alle som modargumenter til den kartesiske bevidsthedsopfattelse og betragtninger af hjernen som et lukket, isoleret system. Til det formål gøres der brug af forskellige empiriske cases, der primært fremstår som eksemplificeringer af den overordnede agenda. Samtidig belyser de forskellige, interessante aspekter, herunder betydningen af menneskelig interaktion og imitation for kulturel diversitet, den gensidige forankring af konceptualisering og konkret bevægelse samt en diskussion af, hvorledes abstrakte idéer kan opnå materiel form og udtryk.

De efterfølgende fem artikler trækker hovedsagligt på indsigter hentet fra semiotikken og adresserer på forskellig vis, hvorledes mennesker skaber betydning igennem materialer og teknologier. Artiklernes anvendelse af teori er i denne del generelt tydeligere rettet mod bestemte empiriske cases, f.eks. udviklingen af halbyggeriet i sydkandinaviske jernalder og samspillet mellem bygningernes arkitektur og rumlige placering og deres sociale positionering og betydning.

De sidste fem artikler stiller skarpt på teknologiers rolle som socialt omdrejningspunkt for organiseringen af samarbejde og koordinering, agens, videnudeveksling, læring m.v. eller med andre ord, på hvorledes en række materielle teknologier (produktionen af neolitiske dolke, opbygningen af bronzealderhøje, fremstillingen af egyptiske statuer etc.) også fungerer som teknologier, gennem hvilke social og individuel bevidsthed formes. Det arkæologiske materiale kommer for alvor til sin ret i denne del af bogen, hvor koblingen til specifikke, kognitive processer imidlertid også synes mindst i fokus.

Inden for dansk arkæologi har man

kun i meget begrænset grad benyttet sig af de teoriapparater og nye terminologier, der for eksempel befinder sig inden for kognitionsforskningen. Det er på mange måder ærgerligt, fordi disse tilgange faktisk rummer en række nye optikker at betragte arkæologiske fænomener udfra. "Excavating the Mind" angiver en ambitiøs vej imod en sådan teoretisk åbning. Artiklerne tjener i høj grad som motivering for netop det, tværvideenskabelige felt, hvor en egentlig kritik af samme imidlertid helt udebliver. Bogen har som helhed en ekstremt bred teoretisk spændvidde, der ligeledes adresserer et både geografisk og tidsmæssigt omfattende empirisk materiale. Forfatterne trækker i høj grad på klassiske forfattere som Appadurai, Bourdieu, Descartes, Gell, Gibson, Giddens, Lakoff og Johnson, Latour, Saussure, Searle, Tomasello m.fl. Samtidig forholder de sig nysgerrigt og kreativt til emnerne.

Desværre gør det en betydelig forskel, at bogen har været så lang tid undervejs. I årene omkring 2004 ville indsigterne til sammen have tegnet en meget stærk profil i den aktuelle debat og indgået i en strøm af relaterede udgivelser som "Rethinking Materiality" (2004), "Thinking Through Things" (2006), "The Cognitive Life of Things" (2010) og "Excavating the Prehistoric Mind" (2010). Imidlertid er der sket en del i de mellemliggende år. Flere af bogens forfattere redegør for manglende referencer, ændrede holdninger etc. i deres kildeangivelser. Og feltet er generelt fordøjet og cementeret. Dermed repræsenterer bogen også på sin vis et opgør med en position, som der i dag vil være få, der forsvarer. Den rammer derfor heller ikke længere centralt ned i en teoretisk efterspørgsel eller debat.

En af feltets helt store udfordringer i de kommende år bliver at komme med nye bud på, hvordan det omsættes fra teoretisk rammesætning til at arbejde

mere aktivt for arkæologien og empiriske problemkomplekser. Det høje abstraktionsniveau, der også flere steder afspejler sig i bogen, gør det ofte vanskeligt umiddelbart at omsætte teori til arkæologisk metode. Og man har generelt stadig ikke rigtig formået at vise, hvad det helt konkret er, dette felt kan og gør krav på at forklare. Det er et ambitiøst sigte, der også vil være vanskeligt at indfri i en sådan udgivelse. Men "Excavating the Mind" vil forhåbentlig gøre grundlaget for den fremtidige imødekommelse af sådanne ambitioner og udviklingen af feltets integrering i arkæologien.

Mette Løvschal
Afdeling for Arkæologi
Institut for Samfund og Kultur
Aarhus Universitet

Axel Degn Johansson: *Et liv med flint. En amatørarkæologs erindringer.* Videbæk 2013. 234 sider. ISBN 978-87-91376-50-4. Pris: 260 DKK.

J.J.A. Worsaae var vist den sidste erindringskrivende danske arkæolog. Derfor er det forfriskende, at Sammenslutningen af Danske Amatørarkæologer i 2013 havde mod til udgive Axel Degn Johanssons erindringsbog "Et liv med flint. En amatørarkæologs erindringer".

I forordet skriver Johansson, at han tilhører den sidste generation af selvstændigt arbejdende amatører, hvorfor han i al beskedenhed synes, at hans erindringer måske kunne være af interesse for den arkæologiske forsknings historie.

Om det går sådan, må tiden vise. Men i så fald vil interessen nok samle sig om de dele af bogen, der handler om jægerstenalderen i Sydsjælland, nemlig: kortlægningen af Ertebøllepladserne i Karrebæk og Dybsø fjerde.

Undersøgelsen af Barmosepladsen,

hvor Johansson overbeviste fagets folk om, at den repræsenterede en hidtil ukendt fase af Maglemosekulturen. Noget af en bedrift, fordi man den gang mente, at skiveøkser kun hørte hjemme i Ertebølletid, og fordi han så en samtidighed mellem Barmose og Hensbacka-Fosna.

Og – til sidst – beretningen om undersøgelsen af landets største senpalæolitiske fundplads, Stoksbjerg Vest.

Efter undersøgelsen af Stoksbjerg Vest indså Johansson i 1976, at hans tid som gravende amatør var forbi, angiveligt fordi alle fund efter 1969 skulle anmeldes til Rigsantikvarens Fortidsmindeforvaltning, hvad der efter Johanssons mening ville afskære ham og andre amatører fra at foretage "selvstændig forskning". En lidt firkantet konklusion, for både før og efter 1969 var det reelt museerne, der bestemte, hvem der måtte grave. Men da Mogens Ørsnes efter 1970 ønskede at stramme op på Nationalmuseets ret liberale praksis, kunne han altså bruge Fortidsmindeforvaltningen som "bussemand".

Det var dog snarere ansættelsen af fagfolk på de lokale museer, der gav mindre spillerum for en fri og selvstændig amatør som Johansson, der hidtil havde udgravet lidt af hvert: en rig jernaldergravplads i Harpelev, en byudgravning i Næstved, jernalderbopladsen Nissehøj og en jættestuetomt ved Vordingborg, for nu at nævne de vigtigste. Alt sammen blev klaret samtidig med, at Johansson både fandt tid til at stifte familie og passe sit arbejde som skolelærer i Lundby. Men nemt har det ikke været. I 1967 opgjorde han, at hans arkæologiske virksomhed det år lagde beslag på 1.285 timer eller 160 arbejdsdage, hvor kun undervisningen på aftenskolen og beretningerne til Nationalmuseet blev aflønnet.

Johanssons indsats som udgraver og forsker blev, højst fortjent, belønnet med, at han i 1994 blev tildelt Westerbyprisen

for "fremragende indsats inden for dansk stenalderforskning".

I bogen om hans liv med flint møder læseren den selvbevidste Johansson som en veloplagt og velskrivende fortæller, der bringer læseren langt omkring. Somme tider så langt, at der melder sig en tanke om, at den omfangsrige bog nok havde fortjent en noget strammere redigering.

Sven Thorsen
Nykøbing F.

Hauke Jöns, Peter Schmid, Matthias D. Schön & Wolf Haio Zimmermann

(red.): *Herrenhöfe und die Hierarchie der Macht im Raum südlich und östlich der Nordsee von der Vorrömischen Eisenzeit bis zum frühen Mittelalter und zur Wikingerzeit. Gedächtnis-Kolloquium Werner Haarnagel (1907-1984); 11.-13. Oktober 2007, Burg Bederkesa in Bad Bederkesa. Siedlungs- und Küstenforschung im südlichen Nordseegebiet / Settlement and Coastal Research in the Southern North Sea Region 33. Rahden/Westf. 2010. 299 sider. ISBN 978-3-86757-851-6. Pris: 54,80 EUR.*

Skriftserien "Probleme der Küstenforschung im südlichen Nordseegebiet" har siden 1940'erne været en institution i Nordeuropæisk arkæologi, udgivet af det traditionsrige Niedersächsisches Institut für historische Küstenforschung. Fra og med bind 32, som udkom i 2008, er skriftet omdøbt til "Siedlungs- und Küstenforschung im südlichen Nordseegebiet / Settlement and Coastal Research in the Southern North Sea Region".

Siden første bind har skriftet markeret sig med et internationalt udsyn, og det er også tilfældet med dette 33. bind. Heri fremlægges foredragene fra et seminar afholdt til ære for grundlæggeren af Niedersächsisches Institut für historische Küstenforschung, arkæologen Werner Haarnagel.

nagel, som i 2007 ville være fyldt 100 år. Det var Werner Haarnagel, som med sine undersøgelser af bl.a. Feddersen Wierde i Nordvesttyskland var med til at grundlægge den moderne bebyggelsesarkæologi i Tyskland. Han var også en af de første til at diskutere den sociale og hierarkiske dimension af de store jernalderbebyggelser, en diskussion som skulle vise sig rammesættende for bebyggelsesarkæologien i Central- og Nordeuropa indtil i dag. Som det skal være i et festskrift, introduceres læseren som det første til Werner Haarnagels videnskabelige liv og virke med et kort bidrag af Peter Schmidt samt en liste over hans samlede forfatterskab.

Bindet rummer 19 enkeltbidrag, som alle kredser om det overordnede spørgsmål om jernalderens "Herrenhöfe" (godser – eller mere neutralt: stormandsgårde eller 'magnate farms'), en term som blev introduceret i arkæologien af Haarnagel i 1979. Bidragene udstiller et bredt geografisk udsyn fra Danmark til Frankrig og fra det centrale Polen til England. Det er værd at fremhæve, at hele seks af artiklerne omhandler en eller flere bebyggelser fra det nuværende Danmark.

Antologier er vanskelige at anmelde, fordi de enkelte artikler altid peger i mange forskellige retninger. I det følgende vil vi derfor gennemgå hver enkelt artikel for sig for at give læseren mulighed for hurtigt at danne sig et overblik, og – hvis dette skulle åbenbare et særligt behov, interesse eller bare nysgerrighed – evt. at læse selve artiklen.

Schmidt lægger ud med en artikel om den agrare værftebebyggelse Feddersen Wierde, denne nordvesttyske *locus classicus* inden for bebyggelsesarkæologien i Elbe-Weser-trekanten, på hvilken baggrund Werner Haarnagel i 1970'erne udviklede Herrenhofbegrebet. Karakteren af dette fascinerende kompleks med de store halbygninger (en beboelseshal [Wohnhalle] og en forsamlingshal [Gemeinschafts-

halle]) og de forskellige tegn på kulturelle aktiviteter er velkendt og behøver ingen forklaring i denne sammenhæng.

Schmidt fokuserer særligt på de mange fund af romersk proveniens og reviderer den gamle tese, der går ud på, at disse fund er udtryk for regelmæssige handelsrelationer til de romerske provinser syd for Limes, hvori beboerne af Herrenhof skulle have indtaget en central rolle. I stedet ser han en forbindelse til de militære konflikter i de nordlige provinser i denne periode. En mulig baggrund for fundene er ifølge Schmidt dermed også tributbetalinger og soldbetalinger til medlemmer af romerske auxiliærenheder.

Burmeister og Wendowski-Schünemann tager ligeledes afsæt i Herrenhof på Feddersen Wierde og tager det paradigmatiske Herrenhofbegreb op til en idé- og begrebsteoretisk revision. Ifølge forfatterne implicerer betegnelsen en kompleks social struktur med feudale/herskabelige træk med herren som den førende autoritet, som kontrollerede det sociale og økonomiske liv i Feddersen Wierde-bebyggelsen. I en kritisk gennemgang af Haarnagels tese og dens arkæologiske grundlag kommer forfatterne til den konklusion, at kilderne ikke entydigt støtter den af Haarnagel formulerede tese om en herre eller høvding som øverste instans og patron for andre gårdenheder og beboere. Til sidst når Burmeister og Wendowski-Schünemann en konklusion, som delvis lægger sig op ad Haarnagels model, men som samtidig kvalificerer Herrenhofbegrebet og tilfører det en større indholdsmæssig klarhed. Med afsæt i bl.a. R. Wenskus velkendte overvejelser omkring den germanske samfundsstruktur genfortolker de "herren" på Feddersen Wierde, ikke som en magthaver med herskabsbeføjelser over andre familier og enkeltpersoner på bebyggelsen, men primært som en "primus inter pares", hvis fremtrædende rolle, selv om den kunne gå

i arv, primært begrundede sig i hans individuelle succes og personlige karisma.

Ewersens bidrag om hundene på Feddersen Wierde indeholder en kort sammenfatning af de mange hidtil gennemførte analyser af det omfattende dyreknoglemateriale fra fundpladsen. De sammenlagt 1332 hundeknogler fra Feddersen Wierde stammer hovedsagligt fra større hund racer med en skulderhøjde på mellem 50 og 70 cm, svarende til nutidige hyrdehunde. En statistisk opgørelse af knoglemængden tyder på, at der igennem hele bebyggelsens brugsperiode levede 1-2 hunde på hver gårdenhed. Der præsenteres analyser af kvælstof-/kulstofisotopforhold i hundeknoglerne. Isoleret betragtet afspejler bidraget en eksemplarisk analyse af et knogleinventar fra bebyggelsessammenhæng og giver et spændende billede af hundenes levevilkår og betydning i et traditionelt landsbysamfund. Der tages dog ikke direkte stilling til symposiets overordnede problemstilling, og artiklen virker dermed lidt malplaceret.

De velkendte, i nordeuropæisk sammenhæng helt unikke romertidsgravfund fra Fallward præsenteres i bidraget af Schön. Særlig opmærksomhed tilkommer kvindeggravene fra 3. og 4. århundrede med dragter med fibler og trægenstande samt fra 5. århundrede to bådgrave, hvori der ligeledes fandtes et stort antal rigt ornamenterede træobjekter, bl.a. den ikoniske klodsstol med karvsnitdekoration. Fallwardgravene og deres usædvanlige inventar af velbevarede trægenstande byder unikke potentialer for en komparativ analyse af sociale og genealogiske strukturer på bebyggelser og gravpladser. Schön udnytter imidlertid kun i begrænset omfang dette potentiale. Han fremhæver dog, at det kunne være personligheder som dem repræsenteret med bådgravene, der kunne have været beboerne på Herrenhof på Feddersen Wierde, og at et tilsvarende bohav som det fundet i Fallwardgravene

kunne tænkes at have indgået i hallerne på denne gård.

I bidraget af Ziermann præsenteres rigt udstyrede brandgrave fra ældre romertid fra Apensen, Landkreis Stade, og Putensen, Landkreis Harburg, hvor romerske metalspande fandt anvendelse som urner. Bidragets målsætning og relation til bindets overordnede problemfelt forbliver gådefuld.

Med bidraget af Berg-Hobohm om Herrenhöfe i Bayern, og her særligt grøfteanlæg med indre gårdbebyggelse fra tidlig jernalder (Urnemark- og Hallstattperiode), forlades både den geografiske og den kronologiske ramme for de hidtidige bidrag i bindet. Hun præsenterer resultaterne af en gennemgang af de i alt 180 anlæg fra delstaten Bayern, som er opdaget ved enten luftfotografier eller udgravninger. Som den eneste af forfatterne i hele bindet referer Berg-Hobohm den retsmæssige baggrund for Herrenhofbegrebet i middelalderens feudalforfattning, og hun stiller spørgsmålet, hvordan dette snævert definerede retsbegreb kunne komme til at blive en arkæologisk model. I et afsnit om samfundsstrukturen i tidlig jernalder tager forfatteren forsigtigt afstand til tidligere fremsatte teorier om en feudallignende samfundsstruktur. Hun refererer til S. Kurz' tanker om autarke husenheder eller Oikossamfund efter den homeriske samfundsmodel, hvor enkelte husforstandere indgik i en konkurrence om rang, anseelse og kontrollen over handelsforbindelser. Med udgangspunkt i det velundersøgte gårdanlæg Busch ved Erlbach-Niedererlbach og de tilhørende grave overføres modellen "Oikossamfund" på de behandlede gårdanlæg. Her tolker hun anlæggets forsvarsværker som en måde at signalere tryghed og økonomisk potens til forbipasserende handelsfolk. Afslutningsvis forkaster hun Herrenhofbegrebet som en brugbar term til beskrivelse af de omtalte anlæg og foreslår

det mere neutrale begreb “rektangulær, omkranset gård fra Hallstattperioden” (som man må sige i den grad lever op til fordømmen om tyskernes forkærlighed for lange navne). Hun pointerer, at disse gårde ikke kan ses som udtryk for en central magtelite, men at de repræsenterer autarke, agrarøkonomiske enheder, som var i indbyrdes konkurrence om anseelse og handel.

Jöns fokuserer på sammenhængen mellem jern(produktion) og magt. Målsætningen med bidraget er ifølge forfatteren: 1) at undersøge betydningen af jernmetallurgi fra 6. århundrede f.Kr. til 6. århundrede e.Kr. i området mellem Mittelgebirge og Østersøen, 2) at diskutere, hvilke dele af befolkningen der var inddraget i organisering af jernudvinding og -forarbejdning, og 3) at undersøge, hvilken rolle smedene selv spillede i de forskellige samfund. Efter et kort overblik over organisation af jernudvinding og metalforarbejdning i bronze- og jernalder i området mellem Alperne og Mittelgebirge kommer Jöns ind på forholdene i sit primære undersøgelsesområde. Han opdeler jernproduktionens historie i tre kronologiske faser: (1) en tidlig fase fra 550 til 300 f.Kr., 2) en eksperimentfase fra 300 f.Kr. til 200 e.Kr. og 3) en udbygningsfase fra 200 til 500 e.Kr. Med udgangspunkt i de nyeste resultater fra primært Nordtyskland, Danmark og Nederlandene diskuteres de indledningsvis nævnte problemstillinger. Forfatteren når dog ikke rigtig til nogen overordnede konklusioner, og der synes at mangle en afsluttende syntese.

Nicolay tager udgangspunkt i tanken om en hierarkisk magtstruktur, hvor magten udfolder sig inden for et tæt netværk af relationer mellem patroner og klienter, og hvor samfundet kendetegnes af en opdeling i lokale, regionale og overregionale magthavere. Forfatterens problemstilling er, hvorvidt tilstedeværelse og mangel på “Herrenhöfe” – han definerer

Herrenhof med udgangspunkt i Haarnagels model – og rige gravfund i henholdsvis indlandsprovinser Drenthe og de to kystprovinser Frisland og Groningen kan ses som udtryk for to forskellige, mere eller mindre stratificerede samfund. På baggrund af en kronologisk gennemgang af det omfattende materiale af depot- og enkeltfund i det af værftbebyggelser dominerede nordlige Nederland konkluderer Nicolay, at også dette område må have været organiseret på samme måde som de omkringliggende regioner, dvs. som et stammesamfund med et klart socio-politisk hierarki. Udviklingen af samfundet frem mod et frisisk kongerige i 600-tallet med centrum omkring Wijnaldum ser han i høj grad betinget af de omkringliggende politiske enheder. Her fremhæver han bl.a. de tidligere fremførte idéer om skandinaviske kongeriger under folkevandringstiden – noget, som man i dag nok ville tage op til en mere udførlig diskussion. Interessant – ud fra et skandinavisk perspektiv – er også hans tanker omkring en indvandring af en skandinavisk elite i Frisland i løbet af 500-tallet.

Centralpladser fra 1. og 2. århundrede i Maaskantregionen i de sydlige Nederlande står i centrum af bidraget fra Jansen og Fokkens. Med afsæt i resultaterne fra det diakrone Maaskantprojekt præsenteres gårdkomplekset Oss-Westerveld og en række lignende komplekser i Maaskantregionen. I det samlede billede tyder disse pladser på en kompleks bebyggelsesstruktur bestående af et flertal af indhegnede gårdbebyggelser med tilhørende små satellitbebyggelser og gravpladser. Udviklingen af bebyggelseslandskabet i regionen kendetegnes af et skifte fra gårde med kontinuerligt skiftende placeringer i førromersk jernalder til et mere stabilt system med akkumulering af gårde med tydelig indbyrdes differentiering i størrelse og arkitektur i sen førromersk jernalder. De mest radikale ændringer i bebyg-

gelsesmønsteret identificerer forfatterne til tiden omkring 70, hvor den romerske centraladministration, støttet af lokale eliter, står bag etablering af "Herrenhöfe" i begrebets sande betydning, hvor eliten dyrker en i høj grad romersk inspireret livsstil.

Bican indleder den lange række af artikler med udgangspunkt i danske undersøgelser med præsentationen af Bulbrogård, en tidlig fase af Tissøkomplekset fra 6. og 7. århundrede e.Kr. Efter et kort overblik over først Füsingkompleksets historie og senere de arkæologiske udgravningsresultater ved Bulbrogård behandles de arkitektoniske træk og materialevalget ved de to halvbygninger med særlig opmærksomhed på de enorme tagbærende stolper og de overraskende belæg for hvidkalkede vægflader. I sin analyse tolker hun gårdkomplekset som en symbolsk kommunikation, hvor ikke mindst det omfattende forbrug af træ og valget af særligt store og gamle egetræer sammen med hallernes hvidkalkede vægge ifølge forfatteren skulle formidle et budskab om ejernes potens og magt. Afslutningsvis postulerer Bican en sammenhæng mellem etablering af Bulbrogård og tilblivelsen af "kongedømmet i Danmark" som nyt politisk system, uden dog nærmere at komme ind på karakteren af sidstnævnte.

Holst bevæger sig ind på bindets overordnede emne fra en – i hvert fald ved første blik – ukonventionel vinkel. De klassiske jyske jernalderlandsbyer, og her særligt Nørre Snede, står i centrum af hans bidrag, som i store træk er en opsummering af resultaterne af hans ph.d.-afhandling. For Holst er det ikke selve elitens residenser, som er det centrale, men kongernes og stormændenes krav på indtægter fra ordinære landsbyer, og han tager derfor udgangspunkt i spørgsmålet om rettigheder over land i denne kontekst. På baggrund af en detaljeret kronologisk analyse tegner forfatteren et

meget komplekst og frem for alt gradueret billede af den interne dynamik i Nørre Snede-landsbyen (og sammenlignelige pladser) i perioden fra 2. til 7. århundrede e.Kr. som en kontinuerlig og ikke synkron opgivelse og nyetablering af enkelte gårde inden for et underliggende og konstant marksystem. Den traditionelle model af den vandrende landsby, hvori en intern eller udefrakommende autoritet sås som initiator for en pludselig omplacering af hele bebyggelsen, kan hermed forkastes. Det organiseringsprincip, som ligger til grund for landsbyernes interne regulering, er ifølge forfatteren enten arveoverdragelse i tilfælde af en gårdejers død eller nyetablering i tilfælde af ægteskaber. Størrelsesforskelle i enkelte gårdenheder forklares af Holst på denne baggrund ikke som udtryk for rigdomsforskelle, men primært som resultatet af disse grundlæggende organiseringsprincipper. Med hensyn til det af Holst indledningsvis formulerede spørgsmål om kongernes og stormændenes indflydelse og krav på ordinære landsbyer konkluderes, at den selvregulerende dynamik i de jyske jernalderlandsbyer på den ene side kan ses som en effektiv præventiv mekanisme imod udefrakommende kontrol og krav, men at det underliggende system på den anden side samtidig kunne bruges fra centralt hold til at opføre og opkræve skatter og afgifter.

Martens tegner billedet af et komplekst socialt hierarki i bebyggelser fra førromersk jernalder i Jylland og ser stormands- og høvdingegårde ("magnate farms") kendetegnet primært ved størrelsen af langhuset og dets beboelsesdel, som et fast element i bebyggelseslandskabet. I bebyggelserne Hodde og Borremose ser han flere stormandsgårde og en høvdingegård, som tilhørte bebyggelsens grundlæggere. Deres magt er ifølge forfatteren begrundet i afstamning, kontrollen af fælles kultaktiviteter samt rigdom

og militær magt. Borremose kan ifølge Martens forstås som regional centralplads for et område på størrelse med det vestlige Himmerland, med økonomiske, juridiske, og religiøse funktioner.

Møller-Jensen fremlægger en af de mest spændende opdagelser fra de seneste års nødudgravningsaktivitet i Danmark, bebyggelseskomplekset Tjørring ved Herning. Det i et sydsandinavisk perspektiv helt unikke gårdkompleks fra 1. århundrede og de dertil hørende, exceptionelt rigt udstyrede grave præsenteres i detaljen. Baggrunden for den særlige arkitektur af Tjørringkomplekset og gravenes udstyr søges i en komparativ betragtning med villa rustica-komplekser og gravpladser i de romerske provinser. Komplekset tolkes på denne baggrund som udtryk for en "interpretatio Romana" – en overførelse af organisationsstrukturen i den romerske villa til Jylland. På baggrund af pladsens lokale og regionale infrastrukturelle kontekst ser forfatteren Tjørring som et overregionalt magtcenter og en "prince-ly" eller sågar kongelig gård, hvis centrale placering muliggjorde kontrollen over store dele af det vestlige Jylland. Afslutningsvis forslår Møller-Jensen, at de romerske træk i Tjørringkomplekset kan ses på baggrund af romersk diplomati og helt specifikt Augustus' historisk belagte sørejse i år 5 e.Kr. Det kan undre, at forfatteren ikke inddrager de ligeledes tydeligvis romersk inspirerede gårdkomplekser i det sydlige Holland, som er præsenteret i samme bind af Jansen og Fokkens, som en oplagt parallel til Tjørringkomplekset. Det her synlige mønster med et flertal af store, autoktone gårdkomplekser ville måske også have inspireret til overvejelser af interessante alternativer til den meget bastante tolkning af Tjørringkomplekset, som er forslået af forfatteren.

Med Sørensens bidrag om Gudme trækkes den ultimative eliteresidens i det danske materiale op af hatten, og for et

dansk publikum behøver Gudme ingen nærmere forklaring. Forfatteren præsenterer oversigtsplaner og faseinddelinger af bebyggelsessporene observeret ved de omfattende undersøgelser i 1980'erne og 1990'erne på gravningerne Bjørnebanke, Gudme III, Gudme IV og Gudmehallerne. Igen får vi med Sørensens bidrag et smugkik i den fascinerende arkæologi på Gudmepladsen, som gør, at man glæder sig endnu mere til en endelig publikation af hele datamaterialet fra de gennemførte undersøgelser. Forhåbentlig kommer den en dag.

En anden af de store loci classici, Lejre, som heller ikke behøver at introduceres, behandles af Christensen. I detaljen præsenterer han historiografien og de arkæologiske vidnesbyrd om Lejre med fokus på de nye undersøgelser fra 1980'erne og frem til i dag, hvilket i den grad må siges at have bidraget med ny viden om karakteren af Scydingekongernes mytiske hovedsæde. For området Mysselhøjgård fremlægges den komplekse bygningshistorie med de mange, successive langhuse samt resultater fra en tydeligvis succesfuld geofysisk måling, som tyder på flere langhuskomplekser. Med Fredshøjkomplekset præsenteres de nyeste udgravninger, som resulterede i opdagelsen af en tidlig halbygning fra 6. århundrede associeret med en enorm samling af brændte sten, et udstrakt kulturlag og en bronzealdergravhøj. I en afsluttende syntese tolkes de arkæologiske vidnesbyrd fra Fredshøj og Mysselhøjgård på baggrund af de historiske kilder som udtryk for religiøse offerhandlinger.

Nissen Jaubert bringer os ud af andedammen og tager os med til Frankrig, hvor den intensive nødudgravningsaktivitet i de senere år har bidraget med dokumentationen af en række højstatusbebyggelser fra senantikken og tidlig middelalder (hvilket i Frankrig dækker tidsrummet fra ca. 500 til 1100). De giver

ikke alene ny indsigt i denne tids bebyggelsesorganisation, men tegner også et noget mere nuanceret billede af eliten end de skriftlige kilder. Efter en grundlæggende introduktion af det romerske idealbillede af aristokratisk bygningskultur præsenteres de arkæologiske vidnesbyrd fra en række gamle og nye lokaliteter, bl.a. Serris/Les Ruelles, Villiers-le-Sec, Distré/Les Murrilles, Sorigny et Ingré/Les Rousses og Planchebrault/Rimay. Pladserne, som enten er isolerede gårde eller, som i tilfælde af Serris/Les Ruelles, store gårde i forbindelse med landsbyer, kendetegnes alle af repræsentative bygningselementer som store huse og palisadehegn. Ud over agrare aktiviteter tyder fundmaterialet fra pladserne på udøvelse af forskellige håndværk. Afslutningsvis tematiseres relationen mellem elitesidenserne og kirkebygningerne, hvilket ses som udtryk for en kommunikation af elitens magtkrav.

Med Hamerows bidrag er vi kommet til England. Hun belyser den arkæologiske "Stand der Forschung" over elitesidenser fra angelsaksisk tid, dvs. fra ca. 500- til 1000-tallet, og inddrager ud over den klassiske lokalitet Yeavinger også pladserne Cowdery's Down, Foxley, Charlton, Drayton/Sutton Courtenay og Bramford. I stedet for en klassisk præsentation af enkeltlokaliteter er bidraget struktureret omkring hovedaspekterne: 1) lay-out, hvor hun diskuterer symmetrien i kompleksernes arkitektur, 2) kultaktivitet, hvorunder hun inddrager de forskellige spor efter kultisk og rituel aktivitet, 3) omkransninger, som hun ser som statusmarkører, 4) bygningers biografi, hvorunder hun fremhæver, at den lange bygnings- og pladskontinuitet må ses i relation til ideologiske og juridiske aspekter, og til sidst 5) relationen til ældre monumenter, særligt bronzealderhøje, som hun tolker som udtryk for en bevidst strategi med det formål at legitimere kontrollen over land og ressourcer.

Afslutningsvis introducerer Skowron læseren til to bebyggelser fra 1. århundrede f.Kr. til 2. århundrede e.Kr. i det centrale Polen, området for den såkaldte Przeworsk-kultur. Bebyggelse 3 præsenteres som en almindelig landsbybebyggelse, hvor der er dokumenteret spor efter mindre, stolpebyggede huse og værkstedsgruber. Fundmaterialet tyder på landbrug og også håndværksaktiviteter, bl.a. bronzestøbning. Bebyggelse 38 på den anden side af floden Rawka består af et stort, treskibet langhus og flere mindre bygninger, som med henvisning til Feddersen Wierde og Haarnagels model tolkes som en gård ("Herrenhof") bestående af beboelseshal, forsamlingshal og værksteds- og lagerbygninger. Situationen med de to forskellige bebyggelser ses som resultat af en udflytning af en økonomisk særlig potent familie fra landsbyen til den nye enkeltgård. Dette foreslås afslutningsvis at relatere til en mere overordnet socio-politisk udvikling, som også finder sit udtryk i rige fyrstegrave af Lubieszewotypen.

Samlet set åbenbarer de 19 artikler et i allerhøjeste grad læseværdigt kalejdoskop af forskellige perspektiver og tilgange til bindets overordnede spørgsmål vedrørende jernalderens "Herrenhöfe". Denne anmeldelse kan derfor ikke munde ud i en sammenhængende analyse af bogens overordnede mening. En enkelt ting synes dog at stå meget klart for undertegnede. Arkæologien er i den grad kommet videre i forståelsen af det, som Haarnagel i 1970'erne betegnede som "Herrenhof". Dette gælder først og fremmest med henblik på begrebsapparatet. Faktisk synes kun de færreste forfattere i bindet at kunne bruge "Herrenhof"-begrebet konstruktivt, og de fleste af dem, som virkelig forsøger at arbejde med begrebet, ender med at afvise det som en brugbar betegnelse. Men det gælder også den enorme tilvækst i kildesituationen, som

det foreliggende bind på det tydeligste understreger.

Der er én ting, som de forskellige forfattere i dette bind tydeligvis ikke er enige om, og det er karakteren og den geografiske dimension af elitens politiske magt på de forskellige pladser. Hvor nogle ser de forskellige pladser som autoktone enheder med centrale funktioner inden for deres nærområde, tegner andre billedet af et hierarkisk netværk af forskellige eliteresidenser inden for større eller mindre politiske enheder. Konsekvenserne af de forskellige modeller er vidtrækkende og kunne give stof til fremtidige arbejder inden for emnet. Men sådan er det jo med arkæologi – ethvert nyt svar åbner nye spændende spørgsmål.

Andres S. Dobat
Afdeling for Arkæologi
Institut for Kultur og Samfund
Aarhus Universitet

Maria Herlin Karnell (red.): *Gotlands Bildstenar. Järnålderns gåtfulla budbärare.* Gotländskt Arkiv 84. Visby 2012. 215 sider. ISBN 978-91-88036-85-8. Pris: 325 SEK.

Gotlandsfærgen er endnu ikke løbet helt ind i sit leje, før den tilrejsendes sind er historisk stemt. Det er naturligvis Visbys prægtige middelalderbymur og de vældige kirketømter, som slår tonen an, mens Valdemar Atterdags brutale nedslagtning af hansestadens forsvarende borgere i 1361 nådigt ikke har efterladt sig synlige spor, i hvert fald ikke oven mulde. Ude på *landsbygden* overraskes den cyklende turist måske af, at kirkerne på denne ø ofte ikke er ret gamle. Men til gengæld er der indimellem noget andet og ganske specielt: store nøglehuls- eller dørformede (nogle siger champignon- eller fallosformede

efter smag og behag), flere meter høje billedsten, som pludselig knejser enkeltvis eller parvis ude i landskabet, visse steder på deres oprindelige plads, andre steder flyttet ind nær en gård. Disse sælsomme og stemningsfulde kalkstensplader, som er langt ældre end Visbys bygningsarv, er emnet for den bogudgivelse, som skal anmeldes her. 70 af dem står endnu ude i det smukke gotlandske kulturlandskab.

I 2011 afholdt Riksantikvarieämbetet Runverket og Gotlands Museum et tværfagligt symposium i Visby, hvis indlæg er samlet her på en overskuelig og indbydende måde. Bogen indeholder 17 artikler. Nogle er små afhandlinger med vedføjede katalogagtige lister, andre har mere essayskets eller resumés karakter. En fælles litteraturliste er en velkommen lettelse for læseren. Indlæggene spænder over arkæologi, religionshistorie og runologi. Man har samtidig udgivet en engelsk udgave, "Gotland's Picture Stones – Bearers of an Enigmatic Legacy". Bogen prætenderer ikke at være et nyt hovedværk; den samler eksisterende viden og igangværende projekter; det nævnes ligefrem, at dette blot er en begyndelse på et nyt afsnit i billedstenenes udforskning. Det er beskedent udtrykt, realistisk og lovende.

Udgiverne har valgt at lade den svenske udgave indgå som et bind i en eksisterende årbogsserie "Gotländsk Arkiv", men i forøget oplag. Det er en klog beslutning. Finansieringen er blevet lettet, og distributionen til en stor kreds af interesserede (subskribenter og bytteforbindelser) er automatisk sikret. Bøger har det nu en gang bedre hos læsere end på boglagre.

Meget er allerede skrevet gennem årene om disse billedsten, som egentlig er særdeles velkendte. Alligevel var 2011-symposiet mærkeligt nok det første, som udelukkende drejede sig om dette emne. Som ved mange andre emner har det vist sig, at der selvfølgelig er meget, der kan gøres – både nyt, bedre og an-

derledes. Måske har skyggerne fra svensk arkæologisk kæmper, som har været pionerer på dette område, betydet en lille forsinkelse i at tage hele emnet op med friske øjne? Det kan man dog ikke laste *dem* for, det er jo nærmest en kompliment.

Gotlands billedsten er nemlig en ganske uvurderlig skat i nordisk forhistorie. Det er en rigdom, men de indebærer også en forpligtelse og en forskningsmæssig udfordring. Det er der flere grunde til, men deres billedudsmykning er den vigtigste. Der er overraskende mange billedsten, i øjeblikket kendes 570 eksemplarer (inklusive fragmenterne), og kun fire er fundet uden for øen. Billedstenene er ikke så stumme kilder, som man godt kunne tro. De må ses som et spejl af den mundtlige fortællekunst, som har hersket i Østnorden, og hvoraf visse detaljer kan genfindes i den vest-oldnordiske litteratur og dermed er aflæselige i dag. Det gælder myterne om smeden Vølund og Gunnar i Ormegården. Andre billedscener må man give helt fortabt over for.

Billedstenene fremkom ifølge Sune Lindqvist omkring 400 e.Kr., mens flere forskere i dag vil sætte begyndelsen til 300-årene. Anders Andrén fremhæver således (bogens s. 50) to daterede gravfund, Barshaldershed og Bläsnungs, som endda kan være lidt ældre endnu. I begge tilfælde er der tale om såkaldte rødder, dvs. den nederste del af billedsten. Vi er her i yngre romersk jernalder, og inspirationen er højst sandsynligt senromerske gravmarkeringer, skønt disses billedverden som bekendt ofte er mere konkret og letafleselig.

De tidlige, øksebladformede billedsten (af type A) har været noget oversete. Bjørn Varenius påpeger, at de ikke optræder ved grave og sjældent på gravpladser med romersk luksusimport. Han opfatter dette mønster som bevidst og kompletært: Man har enten valgt at udtrykke status på en for evigt synlig måde (billed-

sten) eller på en ret hurtigt usynlig måde, som herefter kun levede i erindringen (rigt gravgods). Det er en ny og interessant måde at anskue de gravlagtes status på. Anders Andrén gennemgår samtlige de 70 tidlige billedsten og påpeger hyppigheden af cirkelsymboler, som han opfatter som solsymboler, ofte kombineret med et skib. Her har han taget Nordins og Gustafsons idé op (som Lindqvist ikke støttede). Medens Flemming Kaul mener, at den soldyrkende religion ophører med bronzealderens slutning, ser Andrén i disse billedstensmotiver tegn på, at den har levet videre i mindst 6-700 år. Det er ikke første gang, han beskæftiger sig med så tidlig religiøsitet. Ved Flemming Kauls disputatsforsvar i 2006 argumenterede Andrén i sin opposition tankevækkende for mulige antropomorfe guder i bronzealderen, blandt andet ud fra gotlandsk materiale. Også i billedsten-alderen, som bl.a. omfatter ældre germanertid (svensk: folkvandringstid), er Andrén særdeles godt hjemme. Ved den indlysende sammenligning af guldbrakteaternes stempeidentitet kunne han således kortlægge spor af, hvad man kunne kalde politisk geografi – dvs. politiske alliancer.

Senere bliver de gotlandske sten uhyre billedrige med en rigdom af forskellige motiver, som ofte bruges som billedkilde til forståelse og undersøgelser af skibe, dragter og myter. Endelig sker der en slags tredje transformation af billedstenene i sen vikingetid, hvor fremkomsten af kristne kors kombineret med runeindskrifter tydeligt viser, at skikken med billedsten nu er blevet optaget og accepteret i en ny religiøs kontekst. Billedstenene er altså et livskraftigt fænomen, som kunne tilpasse sig ændringer.

Billedstenene er ganske spredt i dag. De findes på tre museer (Visby, Stockholm og frilandsmuseet i Bunge) samt på mindre let tilgængelige magasiner til de to museer. 224 (mest brudstykker) sidder ind-

muret i gotlandske kirker, hvilket selvsagt begrænser stenenes tilgængelighed og ud-sagnskraft. Mange af disse er opdaget og registreret i nyere tid. 207 er i Gotlands Museum (hvis kataloger dog kun nævner 186), 93 er i Statens Historiske Museum (hvis kataloger til gengæld nævner 136 eksemplarer). Allerede her fornemmer man, hvilket stort udredningsarbejde, der forestår, for at få styr på dobbeltnummeringer og andre forklaringer på disse påfaldende store diskrepanser. Ni billedsten er tidligere beskrevet, men er i øjeblikket "forsvundet". Der er dog håb om, at nogle af disse vil dukke op ved revisionen. Et morsomt eksempel er det smukke brudstykke af en tidlig billedsten fra Garda Kyrka, fundet 1968, "forsvundet" i 1979 og først nu "genfundet" midt i billedstenshallen i museet i Visby – uden at optræde i noget museums-katalog eller nogen database. Stenen var ganske vist hele tiden "reddet", men registreringen manglede. Nu er der kommet styr på dén billedsten. Men sådan er det med meget store genstande. Hvor mange stamme-både og egekister bærer mon et synligt museumsnummer?

Sune Lindqvists monumentale tobinds-værk fra 1941-42 "Gotlands Bildsteine" er stadig et uomgængeligt hovedværk om disse sten, idet han i en vis udstrækning byggede på Nordin og Gabriel Gustafsons forarbejder, og den lille sorte lommeud-gave af Erik Nylén og Jan Peder Lamm, "Bildstenar", som fra 1978 og frem til 2003 er udkommet i flere opdaterede udgaver, har sikret, at også *allmänheten* (læs: skatteborgerne) har haft let adgang til viden om disse spændende billedsten. Lindqvist opstillede fem typer af bil-ledsten: A-E med tilhørende dateringer, som i mange år mere eller mindre var sandheden om stenene. Den høje billed-kvalitet i hans værk var måske medvir-kende til dette. Siden har en revision af hans inddeling vist sig påkrævet, særligt

for hans typer C-E, og i øjeblikket synes billedstensforskningen at stå i en slags vadested. Der råder en vis mangfoldighed i litteraturen, men også en stor åbenhed med flere forskellige nye angrebsvinkler. Flere forfattere har forsøgt sig med nye typologier og dateringer efter forskellige kriterier, således Björn Varenius, Lisbeth M. Imer og Martin Rundqvist. Date-ringen er selvfølgelig helt afgørende for videre slutninger.

Jan Peder Lamm er en kyndig fører gennem forskningshistorien, hvor han udskiller fire forskergenerationer og nu selv giver stafetten videre til Johan Nor-deräng og Per Widerström, som præsen-terer det ikke ukomplicerede arbejde med at etablere en database over alle kendte billedsten. Tilvæksten siden 1941-42 har været betydelig, og meget af dette sent erkendte materiale har været så godt som ukendt. Her har Nylén og Lamms ajourførte appendix til hver ny udgave af "Bildstenar" været en afgørende hjælp, idet de har holdt øje med den løbende til-vækst. Den før mere end ti år siden stran-dede udgivelse "Nordic Archaeological Abstract" er, også på dette emneområde, mærkbart.

Det kan lyde banalt, og det er skrevet før: Nye metoder kan være vejen til ny viden. På dette punkt er der grund til at være optimist på de gotlandske billedstens vegne. Alexander Andreeffs indsamling af den eksisterende viden om udgravninger på billedstenspladser er lige så indlysende som vigtig, og i dag er udgravninger en selvfølgelig del af arbejdet, hver gang en ny sten, hel eller i brudstykker, dukker frem. Det sker ikke helt sjældent. Fröjel-stenen er en sådan ønskesituation, hvor en intakt billedsten fremkom ved en igang-værende videnskabelig udgravning i 1999.

Lovende og meget perspektivrige for det fremtidige arbejde forekom-mer Laila Kitzler Åhfeldts minutøse overfladeskanninger af billedstenene at

være. En punktafstand på 0,27 mm mellem målepunkterne giver hende ganske forbløffende billeder (s. 183). Hvis man skal analysere relieffer eller billeder, må grundlaget selvfølgelig være så objektivt som muligt, og det har måske været lidt overset, at Lindqvists billeder i sig selv var udtryk for en personlig fortolkning. Ofte holder denne fortolkning, men ikke altid. I Danmark var Erik Moltke den første til at inddrage nattefotografering af runesten med kunstlys (1941-42), og P.V. Glob gik i hans fodspor for helleristningernes vedkommende (1969); senere gav Gerhard Milstreu i 1980'erne og frem sig i kast med systematiske frottager af helleristninger i Bohuslän og andre steder. Karl Hauck har arbejdet med latexafstøbninger af billedstenene. De gotlandske billedsten er fremstillet af flade kalkstensfliser, som ikke er vanskelige at forarbejde, men til gengæld let kan gå i forvitring. For de gotlandske billedsten synes 3D-skanning i dag at være den rigtige vej at gå, og 68 billedsten angives allerede at være registreret på denne måde. Det er imponerende.

Billedsten, som tidligt har fundet en sekundær placering i kirker, i middelaldergrave eller blot er væltet med billedsiden nedefter i kalkrig jord, som Gotland er så rig på, kan være meget velbevarede, så de næsten umiddelbart kan aflæses. Andre sten er så forvitrede, at man næppe kan skelne så meget som en kantudsmykning. Tidligt sørgede museumsgrundlæggeren P.A. Säve for at få mange billedsten inden døre i Gotlands Fornsal (som museet tidligere hed i mange år), hvilket har reddet de fleste fra en hurtigere nedbrydning eller ligefrem destruktion. Til gengæld begyndte man at farvelægge motiverne. Det er næsten en nødvendighed for den museumsgæst, som gerne vil se, hvad de forestiller – men ikke nødvendigvis for forskeren. Slet ikke. Farveoprækningen, oprindelig med den karakteristiske svenskrøde farve, senere ofte med kønrøg,

kan tværtimod forstyrre en nyvurdering af motiverne. Den kan ligefrem skade, hvis farven påvirker stenen fysisk. Interessant er det at studere de eksempler, hvor den samme sten har været underkastet ikke blot forskellige fortolkninger, men ligefrem forskellige farvelægninger. Det viser med al tydelighed, at der næppe er nogen hurtige genveje til éntydig billedtydning af de eksisterende, "gamle" billeder.

En parallelisering af billedstensmotiver med myter kendt fra den nordiske mytologi er en sportsgren, som har forskellige udøvere. "Valkyrien Hild" er en af disse myter, som Adalheidur Gudmunddóttir undersøger. Meget prisværdigt redegøres der for, kilde for kilde, præcis hvorfra mytestoffet er kendt, således at intet antages bekendt hos den mindre forudsætningsløse læser. Tak for det, siger anmelderen. Det såkaldte velkomstmotiv tager Agneta Ney sig af, idet hun i sin analyse af motivet bl.a. kommer ind på personernes orientering mod venstre eller højre. Måske kan der i ikonografiske bidrag spores en tendens til at tolke og identificere mere og mere. Hvor går grænsen, kan man sige? Sigmund Oehrls bidrag kan godt ses i denne retning, mens hans kontinentale udsyn er berigende. Den myreflittige Michaela Helmbrecht går interessant nok en anden vej. Efter en nøje undersøgelse foreslår hun, at drikkehorn og spyd ganske enkelt er kvindelige og mandlige kendetegn, snarere end attributter for bestemte personer.

Runologien byder på en mulighed for at give et dateringsbidrag uafhængigt af arkæologiske og billedmæssige forhold, og eftersom en del billedsten også er rune bærende, har runologien været en del af billedstensforskningen helt fra de tidligste fund blev beskrevet. Også denne symposieberetning har bidrag fra de rune kyndige.

Med den rette iagttagelse giver bil-

ledstenmaterialet uventede muligheder. Åhfeldts sammenligninger af skibssejlens dekorative udformning – tilsyneladende ret ligegyldige detaljer – giver således anledning til, at man kan skimte forskellige billedstensværksteder, en spændende vinkel. Skanningerne gør det endda muligt at skelne værktøjsspor, hvis stenenes overflader er intakte nok. Der er ingen tvivl om, at billedstenene er fremstillet på Gotland, men de nøjagtige stenbrud kan vel endnu ikke påvises. Gotlandsk kalksten blev senere udnyttet i industriel målestok, således midt i middelalderen til store slibesten, og siden til vældige gravsten og kirkeinventar, som blev handlet i stor stil i Østersøområdet. Det er ikke umuligt, at denne senere stenudnyttelse kan have fjernet sporene efter de gamle brud, men når man ser på de norske stenbruds spor efter udvinding af drejekværne og klæberstenskar, kan man vel ikke udelukke noget.

Findes der da slet ikke nogen samtidige paralleller til de gotlandske billedsten? Jo, i nogen grad. John Hamilton behandler en gruppe sandstensbilledsten fra Mälarmrådet, som tidsmæssigt svarer til de ældre gotlandske, og som vel på grund af netop de gotlandske ikke er særligt kendte. En del fund er nye og fremkommet ved hans egne udgravninger. Og Sally M. Foster fremdrager de piktiske, billeddekorerede sten i Skotland og nærliggende øer, bl.a. kendt fra Collingwoods arbejder. Man er ikke i tvivl om en vis sammenhæng, men hvori består den? Mon ikke det – snarere end direkte kontakter – afspejler fremstillinger af en fælles pulje af religiøse myter og fortællinger, som har fået forskelligt udtryk? Også de piktiske sten rækker ind i en kristen sammenhæng, ligesom billedstenene gør det.

Tør man rejse det spørgsmål, om man andre steder i Norden kan have haft tilsvarende billedsten som de gotlandske, men fremstillet i træ? Kun særdeles hel-

dige fundforhold vil selvfølgelig engang kunne belyse dette spørgsmål. Men når man betænker fantastiske eksempler på træskærerkunst i fund som Nydam (yngre romertid), Fallward (folkevandringstid) og Oseberg (ældre vikingetid), behøver man måske ikke at være så forsigtig. Selvfølgelig har det kunnet lade sig gøre, ligesom huse og haller kan have været dekoreret med træskærerkunst såvel inde som ude. Om lokale skikke spiller ind, altså om man vitterligt har anvendt træsteler på denne måde, er måske en anden sag.

De rygtevise, mundtlige fortællinger og myter blandt fagkolleger om billedstenssymposiet har med den foreliggende, nydeligt trykte bog fået sit eget blivende monument, der ligesom billedstenene uvægerligt vil afgive større erkendelse ved gentagne studier. Bogen vil utvivlsomt opfylde sin mission – at bringe forskningsemnet fremad ad nye stier og på sikrere grund. Mere kan man ikke ønske sig. Lad os slutte med Jan Peder Lamms rammende ord: “Bildstenarna är gamla men har framtiden framför sig.”

Christian Adamsen
Højbjerg

Hans Krongaard Kristensen: *Klostre i det middelalderlige Danmark*. Jysk Arkæologisk Selskabs skrifter 79. Højbjerg 2013. 500 sider. ISBN 978-87-88415-81-0. Pris: 400 DKK.

Med “Klostre i det middelalderlige Danmark” foreligger der langt om længe en tværgående behandling af de danske klostre. Tværgående, fordi bogen hverken begrænser sig til en bestemt orden eller lokalitet. Værket bevæger sig både kronologisk og geografisk gennem hele middelalderens Danmark og tilbyder derved læseren indsigter i den monastiske verden,

som ikke tidligere har været samlet på skrift.

Dermed ikke sagt, at de danske klostre har savnet bevågenhed i dansk forskning. Siden Vilh. Lorenzens storværk "De danske Klosters Bygningshistorie" er der løbende udkommet monografier, artikler og artikelsamlinger, der beskæftiger sig med forskellige sider af klosterlivet. Ingen ud over Lorenzen har imidlertid været så ambitiøs og så fundamental i sin skildring af klostrenes kulturhistorie, at de kan sammenlignes med indeværende værk, som Hans Krongaard Kristensen udgav i 2013.

Krongaard Kristensen skriver i forordet, at han engang holdt en forelæsningsrække på Moesgaard om danske klosteranlæg. Forelæsningsrækken havde undertitlen "Hvad vi godt ved, men ikke kan slå op". Den idé, fortsætter han, danner baggrunden for nærværende bog. Nu må man nok indvende, at dette er en betydelig underdrivelse af den forskningsmæssige indsats bag værket, men ikke desto mindre er det også tydeligt, at bogen måske kunne have båret samme undertitel.

Sagen er nemlig den, at bogens forfatter i høj grad har arbejdet som kompilator. Et hurtigt blik på litteraturlisten godtgør, hvor meget tid og energi der er blevet brugt på at skabe et overblik over klostrenes beskaffenhed og udforskningshistorie. Der er tale om et mylder af udgravningsrapporter og artikler i lokalhistoriske årbøger, for ikke at nævne arkivalier, universitetsopgaver og tunge monografier. Krongaard Kristensen har fået det hele med og har tilmed fået det gennemarbejdet til en overskuelig helhed.

Når det har været muligt at præsentere så store stofmængder på overskuelig vis, skyldes det først og fremmest en ganske konsekvent tematisk tilgang til emnet. Bogen, der alt medregnet er på 500 sider, tager os først gennem nogle orienterende

kapitler om forskningshistorie og klosterordenernes historie, hvorefter de næste mange kapitler systematisk fortæller om, hvordan klostrene blev stiftet, hvordan kirkerne så ud, hvordan klosterbygningerne så ud, hvordan de blev brugt og så fremdeles. Som bogen skrider frem, bliver de tematiske kapitler mere specifikke med titler som "Lægekunst" og "Begravelser". Næstsidste kapitel bærer titlen "Reformationen" og markerer slutningen på den tematiske, kulturhistoriske analyse. Bogen afsluttes inspirerende af et kapitel, der kort og godt hedder "Fremtiden", et kapitel, hvor forfatteren peger på de steder i klosterforskningen, som fremtidens arkæologer navnlig bør være opmærksomme på.

Den stringente opbygning gør, at vi i de enkelte kapitler får præsenteret de særlige forhold, der gjorde sig gældende for de forskellige ordener. Hvordan byggede cistercienserne, hvordan så franciskanernes kirke ud osv. Kapitlerne er struktureret kronologisk, og ordenerne inddrages efter udsagnsværdi i de enkelte afsnit. Monumenterne hentes således ind som eksempler under de relevante kapitler og afsnit. Derved kommer vi vidt omkring i klosterbyggeriet og stifter bekendtskab med alt fra grundplansløsninger og fundamentstyper til tagdækningsformer og kirkerummenes udsmykning.

Man skal derfor ikke forvente en sammenfattende behandling af landets enkelte klostre; den må søges i de særstudier, der findes så mange af. I stedet viser Krongaard Kristensen store og små sider af klosterbyggeriet frem og udpeger, hvad der er typisk for de enkelte ordener. Et rigt sted- og personnavneregister garanterer i øvrigt, at man altid kan forfølge et bestemt kloster gennem bogens mange sider og derved opnå et helhedsindtryk.

Det lader sig imidlertid ikke fornægte, at Hans Krongaard Kristensen har været underviser i faget middelalder- og renæs-

sancearkæologi, ej heller at det er Jysk Arkæologisk Selskab, der står som bogens udgiver. Når bogen nemlig handler om "klostre i det middelalderlige Danmark", er der tale om klostre forstået i deres mest konkrete og praktiske form. Bogen handler først og fremmest om, hvordan bygningerne så ud, hvordan deres udseende udviklede sig, og hvordan denne udvikling evt. kunne finansieres og drives i det daglige. Der er tale om en udpræget empirisk, materiel tilgang til emnet. Det har sin styrke, fordi fremstillingen bliver klar og kan fokuseres på de på dansk grund liggende klosteranlæg. Som fremstillingen skrider frem, tegner der sig imidlertid nogle sprækker i den stramme struktur, der viser, at den udelukkende materielle arkæologiske/bygningsarkæologiske analyse måske savner modspil i andre fagdiscipliners indsigter.

Mens de tekniske løsninger og redegørelser får lov at dominere, bliver eksempelvis hele det teologiske univers, der danner grundlaget for klostrenes organisering, stort set ikke berørt. Det fra valg skyldes formentlig det altovervejende praktiske blik på klosteranlæggene. Det er eksempelvis også interessant at se, hvordan kapitlet om kirkens brug (kap. 7) er på 40 sider, mens kapitlerne om bygningskonstruktion (kap. 13) og tekniske løsninger (kap. 14) afvikles på henholdsvis 40 og 20 sider. Kirkernes inventar kan beskrives på ti sider, mens afsnittet om fundament alene fylder seks sider. Andagtsbilleder (de små af slagsen) bliver diskuteret i afsnittet om fund fra dagliglivet, og rosenkranse beskrives under gravgods.

Det fortæller alt sammen om et særligt blik på klostrene, der måske har mere med forfatterens interesser at gøre end klostrenes brug og betydning i middelalderen. Vægtningen af de enkelte kapitler afspejler i hvert fald ikke det, man traditionelt ville forvente prioriteret højt. Det vil sige, at emner som eksempelvis liturgi

og fromhedspraksis falder helt i baggrunden for mørtel og tagsten. Læseren må derfor berede sig på et noget skævt (måske særligt arkæologisk?) blik på klostrene, hvor kirke- og mentalitetshistoriske betydninger træder i baggrunden for tingenes form og fylde. En lidt fyldigere indledning, der forklarede disse valg, ville uden tvivl have forberedt læseren bedre på forfatterens prioriteringer. Men en undertitel til bogen kunne sikkert også have gjort meget.

På den ene side er Krongaard Kristensens fremstilling af klostrene problematisk for den, der ønsker at forstå det middelalderlige klostervæsen. I det øjemed har bogen en sær slagside for den bredt kulturhistorisk interesserede læser. På den anden side lover Krongaard Kristensen på intet tidspunkt, at han vil levere andet end en fremstilling af klostrenes fremtoning og udvikling. Det gør han til gengæld også med bravur. Vi får serveret klostrene på flottest tænkelige vis og får dem præsenteret ned til den mindste detalje. Der kan da heller ikke være nogen tvivl om, at bogen allerede nu er blevet et af de vigtigste opslagsværker om de danske klosterbygninger.

Martin W. Jürgensen
Nationalmuseet

Hans Krongaard Kristensen: *Børglum Domkirke og Kloster i middelalderen*. Hjørring 2013. 143 sider. ISBN 978-87-89904-53-5. Pris: 149 DKK.

Ved navnet Børglum går tankerne til Stygge Krumpen, stedets sidste biskop, kendt fra Thit Jensens historiske roman og senest fra TV's julekalender. Stygge Krumpen er rigtignok omtalt i en ny bog om Børglum Domkirke og Kloster, men helt perifert. Bogens emne er ikke historiske personer eller hændelser, men fakta og

hypoteser om Børglums bygningshistorie, brug og indretning.

Børglum er i dag mere kendt som klosterkirke end som domkirke; det hedder altid Børglum Kloster, ikke Børglum Domkirke, selv om begge funktioner for længst er ophørt. Børglum kendes i Danmarkshistorien som kongsgården, hvorfra Knud den Hellige blev fordrevet af oprørske bønder i 1086, i kirkehistorien som en lidt bortglemt domkirke, i arkitektur- og kunsthistorien som en amputeret romansk basilika – og altså som hjemsted for en farverig biskop. Tolkningen af anlægget går imidlertid tilbage til oversigter af Aage Roussell og Vilhelm Lorenzen i 1920'erne og 1930'erne, der må anses for forældede. En nyere behandling har længe været savnet.

Middelalderarkæologen Hans Krongaard Kristensen er Danmarks ledende specialist på middelalderklostre. Samme år som udgivelsen af det store oversigtsværk "Klostre i det middelalderlige Danmark" (2013) udkom tillige en mindre bog om Børglum. "Børglum Domkirke og Kloster i middelalderen" (2013) er udgivet på opfordring af og i samarbejde med Vendsyssel Historiske Museum. Ifølge forordet skulle den have været længe undervejs, og man har tidligere kunnet læse om Krongaard Kristensens omdatering af kirken i tidsskriftet *hikuin* 36 (2009).

"Børglum Domkirke og Kloster i middelalderen" er en smukt udformet, velillustreret og relativt letlæst bog, som henvender sig til fagfolk og mere interesserede lægfolk. Og som det annonceres i bogens titel, ligger hovedvægten på middelalderens Børglum, selv om senere perioder inddrages i skiftende omfang.

Bogen består af et forord, af otte hovedkapitler, har sammenfatninger på dansk, engelsk og tysk, litteraturfortegnelse, noter, registre over navne og steder (registre omfatter dog ikke sammen-

fatningerne eller noterne) og ledsages af en liste over fagudtryk. Med tanke på udformningen, forklaringen af fagudtryk og de tre sammenfatninger er målgruppen også turister, der kan tænkes at forville sig bort fra kysten.

Indholdet af de ikke-nummererede hovedkapitler fremgår klart af deres rubrikker: (1) "Bispesæde, kongsgård og kloster", (2) "Domkirkens forskningshistorie", (3) "Den romanske kirke", (4) "Det gotiske skib", (5) "Oversigt over tilhugget granit", (6) "Efter reformationen", (7) "Kirkens brug og indretning" og (8) "Klosterbygningerne". Her skal imidlertid ikke refereres kapitel for kapitel, side for side, men blot fremhæves udvalgte aspekter, som har fanget min opmærksomhed ved en gennemlæsning.

Stiftet "Wendila" eller Vendsyssel optræder første gang hos Adam af Bremen i 1070'erne, mens navnet "Birgila" eller Børglum kendes fra Florenlisten omkring 1120. Tidligere blev det antaget, at stiftets sæde i begyndelsen lå i Vestervig og senere var blevet flyttet til Børglum. Den produktive og idrige historiker Axel Bolvig mente i "Kirkekunstens storhedstid" (1992, s. 118ff), at Vestervig aldrig havde været bispesæde. I stedet skulle missionsbispens have flyttet rundt i mangel på et "civitas", en egentlig by, nord for Limfjorden; her savner jeg en henvisning til Bolvig.

Det, som forundrer Krongaard Kristensen og andre, er ikke bispesædets placering ved en kongsgård uden for Hjørring, for købstaden er antagelig yngre end bispesædet, men hvorfor der ikke voksede en købstad op omkring domkirken.

Som en parallel til Børglum, et bispesæde og en kongsgård uden by, nævner Krongaard Kristensen Dalby i Skåne, der ligger 9 km fra Lund, men litteraturen, som der henvises til, er ikke helt aktuel. Faktisk er det nyligt blevet foreslået, at Dalby har haft en lille købstad, "Norrby"

(Andrén i “Locus Celebris”, 2012). Videre anses Dalby ikke kun at have været bispesæde i perioden 1060–68, sådan som det beskrives i bogen om Børglum, men betydeligt længere, måske endog til omkring 1110 (Gelting 2012 sammesteds). Det nævnte herskabspulpitur mellem tårnene ved domkirken i Lund er ligesom kongsgården umiddelbart vest for Dalby kirke nu også omtvistet (Wienberg 2012 sammesteds). Af relevans for tolkningen af Børglum er måske også det faktum, at Dalby nu menes helt fra begyndelsen af 1000-årene at have haft et konvent af kannikker eller korherrer, som i en senere fase etablerer sig som en del af den fremvoksende augustinerorden (Borgehammar 2012 sammesteds). Spørgsmålet er da, om noget lignende også kan have været tilfældet i Vendsyssel: Kan der i Børglum have været et konvent af kannikker, som i en senere fase etablerer sig som præmonstratensere?

Flere paralleller kan i øvrigt nævnes på “byløse” bispesæder: Gardar på Grønland, Hólar og Skálholt på Island, Kirkjubœur på Færøerne og endog ærkesædet i Sverige, Gamla Uppsala, som først i 1273 flyttede til den nærliggende købstad Uppsala.

Den romanske Børglum Kirke er hidtil blevet dateret til 1200-årene under indtryk af en skriftlig kilde fra 1216, hvor konventet anmodede om at måtte flytte til domkirken. Det er Krongaard Kristensens fortjeneste at have påvist, at østpartiet ved kirken i Børglum må være påbegyndt allerede omkring 1170. Byggeriet startede med granitkvadre, men overgik snart til tegl. Byggeriet ved Børglum blev således afgørende for en regional gruppe af romanske teglkirker i Vendsyssel. Krongaard Kristensen argumenterer også overbevisende for kirkens oprindelige lighed med domkirkerne i Viborg og Ribe med en arkitektur rig på blændinger i det ydre samt triforier, altså tredelte åbninger, i det indre. Sten efter sten analyseres grun-

dig for at genskabe bygningen (jfr. s. 32, fig. 22 og s. 40, fig. 32a-b). Samtidig viser de talrige genbrugte granitkvadre, at der på pladsen også tidligere må have stået en romansk bygning, men denne forbliver endnu ukendt. Det er dog lidt uklart, i det mindste for mig, i hvilken udstrækning kvadre kan have indgået i en ældre kirke, og i hvilken udstrækning de kan have været tilhugget og tiltænkt den stående romanske kirke, men være blevet vraget til fordel for det nye byggemateriale tegl.

Også det gotiske skib nytolkes. Analysen leder frem til, at skibet er opført i to faser eller bygningsetaper ved midten af 1400-årene. For øvrigt viser et påtruffet fundament, at skibet var planlagt til at være længere end det nuværende. Og hvor den romanske teglkirke i Børglum kan have bidraget til, at sognekirker blev opført i tegl i Vendsyssel, kan Børglums gotiske stjernehvælv have inspireret til lignende hvælv i oplandet. I begge tilfælde må man forestille sig håndværkere, som rejste omkring eller påtog sig opgaver ved siden af arbejdet ved domkirken.

Ved reformationen mistede Børglum sin centrale, kirkelige position. Bispesædet flyttede til Ålborg, og klosteret blev opløst. Børglum blev først et kongeligt len, dernæst en privat herregård. Kirken forfaldt, da både behovet for det store kirkerum og de økonomiske forudsætninger blev radikalt anderledes. Allerede i 1590 fik lensmanden tilladelse til at reducere kirken, der beskrives som “bygfældig”. Her er historien om Børglums skrumpning sørgelig identisk med historien om Dalby, men uden at man kan lægge skylden på en svensk erobring. Og generalbygmester Laurids de Thurah satte sit tidstypiske barokpræg på arkitekturen i 1750'erne.

Krongaard Kristensen gennemgår omhyggeligt, hvad der vides om kirkens middelalderlige brug og indretning, men kun få stykker inventar har overlevet, eksempelvis et triumfkrucifiks og et par grav-

sten over Børglumbisper. Meget må være forsvundet i årtierne efter reformationen, hvorfor gennemgangen kompletteres med almene antagelser om, hvordan der kan have set ud. Mere konkret kan man dog bemærke provstens kvittering fra 1537 for "3 tønder med fuldt forgyldte kobbertavler" (s. 80). De gyldne altre behøver imidlertid ikke oprindeligt at have prydet kirken i Børglum, men kan komme fra kirker i Vendsyssel, som provsten førte tilsyn med.

Klosterets fløje diskuteres, så vidt det er muligt, men de middelalderlige spor er vanskelige at se og tolke. Østfløjen, der antagelig kom til i 1200-årene, blev erstattet af en stald i begyndelsen af 1800-årene. Nord-, vest- og sydfløjen er alle blevet ændret gennem århundrederne, ikke mindst i deres rum- og etageinddeling, men udgør i deres kerne dele af det middelalderlige kloster.

Der må også have været flere bygninger knyttet til bispesædet og klostret. Således er en stenbygning, der blev påvist på kirkegården i 1955, måske identisk med bisppegården, men det meste må her forblive spekulation. Og af klosterlandskabet er en fiskedam af tidligere fire endnu bevaret umiddelbart vest for hovedanlægget.

Trods de pædagogiske indsatser kan de bygningsarkæologiske analyser af kirken, de tilhugne sten og klosterbygningerne være hård kost, også for en faguddannet. For det er vanskeligt at forstå tredimensionelle og komplicerede bygninger, også selv om teksten ledsages af fotografier, tegninger og ordforklaringer.

Afsluttende skal det slås fast, at "Børglum Domkirke og Kloster i middelalderen" er en glimrende præsentation af, hvad der i dag er muligt at vide om en domkirke og et kloster i middelalderen (og senere), der er havnet i periferien af forskningen. Bogen fortjener ros på flere felter – som en sober præsentation af kundskaben om domkirken og klostret,

for dens påpegning af de mange uløste problemer, der peger fremad mod nye mulige undersøgelser, og som et eksempel på godt boghåndværk.

Jes Wienberg
Historisk arkeologi
Institutionen för Arkeologi
och Antikens historia
Lunds universitet

Nina Lau: *Pilgramsdorf / Pielgrzymowo. Ein Fundplatz der römischen Kaiserzeit in Nordmasowien. Ein Studie zu Archivalien, Grabsitten und Fundbestand.* Studien zur Siedlungsgeschichte und Archäologie der Ostseegebiete 11. Neumünster 2012. 224 sider. ISBN 978-3-529-01371-3. Pris: 50 EUR.

I disse år udkommer en række publikationer af gravpladser i det nuværende Polen. Fælles for disse pladser er, at deres udgravningshistorie hænger nøje sammen med de politiske forhold op til 2. verdenskrig. Det sensationelt velbevarede gravkammer fra høj HG1 i Pilgramsdorf blev brugt i den nazistiske propaganda som bevis på et urgermansk herredømme i Polen. Efter 2. verdenskrig gik størstedelen af fundene tabt, og selve funddokumentationen er først for nylig dukket op. Forfatterens overordnede mål med publikationen er derfor at åbne et vindue mod Østpreussens arkæologi, der så længe har været enten glemt eller utilgængelig. Dette er kun muligt, fordi materialet i Prusiamuseet i Königsberg blev frit tilgængeligt i starten af 1990'erne på Museum für Vor- und Frühgeschichte i Berlin (se i øvrigt Karen Høilund Niensens anmeldelse af Felix Jakobson: *Die Brandgräberfelder von Daumen und Kellaren im Kreise Allenstein, Ostpr.* i Kuml 2012).

Bogen er opdelt i seks kapitler: Kapitel 1 omhandler selve lokaliteten, dens topo-

grafi, udgravnings- og fundhistorie samt et overblik over, hvilke fund og arkivalier der er bevaret i dag. Kapitel 2 består af et par siders kildekritiske bemærkninger. I kapitel 3, 4 og 5 fremlægges materialet fra henholdsvis højgravene, gruber og stenkredse. Til sidst sættes pladsen ind i en bredere kontekst, hvor områdets historie fra sen førromersk jernalder til sen yngre romersk jernalder præsenteres (kapitel 6). Efter selve teksten følger resumé på tysk, engelsk og polsk samt litteraturliste, et grundigt fundkatalog og plancher.

Pilgramsdorf/Pielgrzymowo ligger i det nordlige Polen i et lavtliggende dalområde, umiddelbart op ad floden Neide/Nida. Gravene har været anlagt lavt, og den høje grundvandstand har bevaret en mængde organisk materiale under et allag. Pladsen blev udgravet i årene 1937-39 af tre forskellige udgravningsledere (Dietrich Bohnsack, Fritz Jaensch og Werner Hülle). Foruden fire højgrave indeholdt pladsen en række brandgruber dateret inden for perioden førromersk til sen yngre romersk jernalder. Nogle kan være brandgrave med brændte menneske- eller dyreknogler, nogle indeholdt hele lerkar, mens andre har haft konstruktioner af sten og/eller træ. Måske repræsenterer brandgruberne i virkeligheden forskellige døderitualer på pladsen – praksis, som sandsynligvis har været vidt udbredt og har omfattet alt fra rituelle måltider til ligbrænding og genåbning af grave. På pladsen var også to stencirkler (SK1 og SK2). Stencirkler er et karakteristikum for Przeworsk-kulturen i ældre romersk jernalder og repræsenterer således de ældste grave på nekropolen.

Det er tydeligt, at det velbevarede gravkammer og de øvrige højgrave blev højt prioriteret under udgravningen med tegninger i flere niveauer samt talrige fotos, mens andre fund er mere stedmoderligt behandlet. Eftersom forfatteren ikke har haft selve fundene til rådighed, er detal-

jeringsgrad, tolkninger og dateringer afhængig af kvaliteten af den bevarede dokumentation. Derfor er det kun naturligt, at den veldokumenterede grav HG1 har fået den grundigste behandling. Og den fortjener det, for dele af selve kammeret var bevaret: ca. 20 cm af bunden af et ca. 2,8 × 2 m stort kammer fremstillet af en blokbygget ramme af fyrretræ 20-30 cm i diameter og med stavbyggede plankegulve og -vægge. Kammeret var dækket af sten, og højen har været markant i landskabet – ved udgravningen målte den ca. 27 m i diameter og over 2 m i højden. Den var plyndret eller genåbnet, og gravgodset blev derfor (med enkelte undtagelser) ikke fundet *in situ*. Genåbningen (eller plyndringen) er tilsyneladende sket kort tid efter begravelsen, for tekstilerne var skåret i stykker for at fjerne fiblerne. Forfatteren diskuterer, om der er tale om en decideret plyndring, hvor enkelte ædelmetaldele er blevet overset, eller om f.eks. kolbearmringen har haft en så høj symbolværdi, at den har været omfattet af et særligt tabu. Under alle omstændigheder viser de få bevarede genstande, at gravgaverne har været af fornemste kvalitet. Resterne omfatter et lerkar, to drejede trælæg med udskåret knop, en beholder af birketræ med bronze- og sølvbeslag, resterne af en træbakke med sølvbeslag, en tyndvægget, facetteret glasskål af Hågeruptype, en sølvfibula, en fingerring af bronze, dele af to bæltter med ornamenterede sølvbeslag, en 235 g tung kolbearmring af massivt guld, rester af et spillebræt med en brik af sort glas, to bronzemønter slået under kejser Hadrian og desuden rester af en seng samt tekstil- og plantedele. Gravudstyret placerer graven solidt i slutningen af periode C2, dvs. lidt før 300 e.Kr.

Yderligere tre højgrave blev udgravet (HG2, HG3 og HG4), alle med den for Wielbarkkulturen karakteristiske opbygning. HG2 rummede en forstyrret brandgrav med resterne af et tykvægget, konisk,

facetslebet glasbæger fra slutningen af yngre romersk eller begyndelsen af ældre germansk jernalder, dvs. fase C3-D1. HG3 indeholdt rester af to brandgrave, hvoraf den ene (grav a) indeholdt en uornamenteret, sammensat enlagskam – en type, der er karakteristisk for det østlige Barbaricum og dermed forankrer graven i en lokal kontekst. Kammen placerer graven i anden halvdel af 2. århundrede e.Kr. (periode B2/C1-C1a). Højen er således en af de tidligste grave fra Wielbarkkulturen i Nordmasowien. Høj HG4 dækkede ligeledes over en brandgrav med rester af lerkar, glas og en benkam; desværre kan graven ikke dateres præcist inden for romersk jernalder.

På trods af de små forskelle i gravform, gravskik og i datering udviser de fire høje mange ligheder i opbygning. De er tydeligt forankret i den lokale tradition med monumentale høje med central stenpakning og N-S-/NØ-SV-orienterede grave. De lokale lerkartyper i HG1 understøtter blot den lokale tilknytning. Andre genstande viser kontakter til fjerne egne. Glasskålen fra HG1 er sandsynligvis fremstillet ved Sortehavet. Det facetslebne bæger fra HG2 peger ligeledes mod Sortehavet og Sîntana-de-Mureş-Černjachov-kulturen, mens bronzeringen fra HG1 især er almindelig i Baltikum og på Gotland (kendes dog også fra Rhinområdet). Særligt HG1 med dens rige udstyr knytter sig til gruppen af rige grave inden for Hassleben-Leuna-Zakrzów-type, en gruppe grave karakteriseret af importeret romersk banketservice og germanske statussymboler ofte under høj med trækammer, men i øvrigt med stor indbyrdes variation. Den plyndrede HG1 fra Pilgramsdorf med den svære kolbe-armring af guld og militærbæltet med det rigt ornamenterede sølvbeslag må opfattes som endnu et led i den omfattende (og skiftende) kæde af forbindelser, som de

barbariske fyrster dyrkede i 3. århundrede e.Kr.

Nina Lau leverer med denne monografi en fundfremlæggelse af høj kvalitet. Højenes gravkonstruktion er genstand for en nærmere diskussion med komparative eksempler og typologiske opdelinger af stensætninger og højkonstruktion – en diskussion, hvor der var meget nyt for denne anmelder. Genstandsgennemgangen er bakket op af udbredelseskort og fotos og tegninger, og hele tiden sættes genstande og strukturer ind i en dateringsmæssig og udbredelsesmæssig ramme. Mangler i dokumentation lægges åbent frem og indgår på linje med andre kildekritiske betragtninger som en integreret del af diskussionen. Det er en fundfremlæggelse i (bedste) germansk tradition, men det er således ikke her, man skal lede efter teoretiske betragtninger. Det er heller ikke det, der lægges op til, og man savner derfor ikke den teoretiske tilgang. Bogen kan absolut anbefales til dem, der f.eks. interesserer sig enten for det nordpolske område specifikt, for gravskik generelt eller for forbindelserne inden for Barbaricums fyrsteslægter i yngre romersk jernalder.

Xenia Pauli Jensen
Nationalmuseet

Lene Heidemann Lutz & Anne Birgitte Sørensen (red.): *Med graveske gennem Sønderjylland. Arkæologi på naturgas- og motorvejstracé.* Årbog for Museum Sønderjylland 2012. Haderslev 2012. 254 sider. ISBN 978-87-88376-55-5. Pris: 250 DKK.

Det er vist efterhånden blevet mere reglen end undtagelsen, at der efter et større offentligt anlægsarbejde bør foreligge et eller andet på skrift om de arkæologiske undersøgelser, som anlægsarbejdet afstedkom.

Som det straks skal påvises, er det en ret så standardiseret model, disse publikationer bygges over. Første forsøg ud i genren må være "Danmarks længste udgravning: arkæologi på naturgassens vej 1979-86" (red. Johs. Hertz) fra 1987. Der var tale om en næsten 500 sider tyk bog med detaljerede beskrivelser af store og navnlig små, for ikke at sige ubetydelige, arkæologiske udgravninger, det hele krydret med bredere beskrivelser af forskellige emner som lovgivningsgrundlaget, bebyggelse og forskellige genstandsgrupper, og hertil en række faktabokse, som de hedder i dag, omhandlende diverse naturvidenskabelige metoder eller særlige fænomener. Alle senere publikationer udgivet i forbindelse med større offentlige anlægsarbejder står på en eller anden måde i gæld til denne, i særdeleshed bogen, der er genstand for nærværende anmeldelse. Mere herom senere. Den næste i rækken af udgivelser man kunne nævne er "5000 år under motorvejen" (red. Johs. Hertz & Svend Nielsen) fra 1994. Der er tale om en lille, velillustreret bog om de mange undersøgelser i forbindelse med etableringen af det såkaldte motorvejs-H, en række af motorveje, der forbinder Sjælland og øerne med store dele af Jylland. Bogen er ret stramt disponeret. Foruden de obligatoriske afsnit om lovgivning, datering osv. har hver arkæologisk lokalitet fået et dobbeltopslag, hverken mere eller mindre, og præsenteres kronologisk af forskellige forfattere, vist oftest udgraveren selv. Man har tydeligt lært lektionen fra forgængererne, hvor revl og krat blev præsenteret: Her er det kun de mest interessante lokaliteter, der er blevet udvalgt. Samme princip er brugt i "6000 år i grøften: arkæologi langs motorvejen mellem Fløng og Roskilde" (red. Ole Thirup Kastholm & Andrew Crone-Langkjær) fra 2011, der på mange punkter ligner. I stedet for de meget korte dobbeltopslag har man dog her valgt at lave en række

mindre kronologisk fremstillede artikler, hvor de udvalgte lokaliteter bedre præsenteres. Også den stort anlagte "Storebælt i 10.000 år: mennesket, havet og skoven" (red. Lisbeth Pedersen, Anders Fischer & Bent Aaby) fra 1997 følger den efterhånden velkendte skabelon med en række artikler skrevet af forskellige forfattere. Mig bekendt er eneste undtagelse herfra Henrik Skousens "Arkæologi i lange baner: Undersøgelser forud for anlæggelsen af motorvejen nord om Århus 1998-2007" fra 2008. Her skrives en sammenhængende kulturhistorie om det område, motorvejen går igennem, ganske vist med inddragelse af eksisterende viden om de nærmest tilgrænsende områder op til tracéet. Resultatet er en mere homogen præsentation af de mange undersøgelser, som de mere traditionelle fremstillinger ofte mangler. Fælles for alle ovennævnte fremstillinger er, at man som målgruppe har den interesserede, men ikke fagligt uddannede læser. Det står i grel modsætning til de i vore nordiske nabolande udgivne bøger. I Norge og i særdeleshed Sverige kommer næsten endeløse publikationer i forlængelse af diverse anlægsarbejder og de hertil knyttede arkæologiske undersøgelser. Nævnes kan de store anlægsarbejder omkring Malmø: Citytunnelprojektet og Öresundsförbindelsen med tilsammen over 50 bind, heraf enkelte på over 600 sider. Og her leffes på ingen måde for de brede masser; selv fagnørder skal mønstre betydeligt livsmod for at give sig i kast med disse monstrøsiteter.

Ganske anderledes, heldigvis, med genstanden for denne anmeldelse. Baggrunden for bogen er lidt et kludetæppe. Som det fremgår af titlen, er det dels en fremlæggelse af de arkæologiske resultater fra undersøgelserne i forbindelse med et naturgastracé mellem Ellund og Egtved, dels resultaterne fra motorvejstracéet mellem Kliplev og Sønderborg. Desuden, læser man i forordet, er det museets of-

ficielle jubilæumsbog i anledning af, at Haderslev Museum har eksisteret i 125 år. Nu hedder det ganske vist ikke længere Haderslev Museum, men i stedet det knap så mundrette Museum Sønderjylland – Arkæologi Haderslev. Der er tale om en klassisk fremstilling (se ovenfor) bestående af et par indledende kapitler, hvor forskellige mere tekniske og lovgivningsmæssige fænomener beskrives, efterfulgt af en række kronologisk ordnede artikler skrevet af forskellige forfattere, de fleste vist af udgraverne selv.

Bogen er, hvad jeg vil kalde en Museum Sønderjylland Classic, og lever op til den ret høje standard, museet har vist i en række år. Bogen er smukt opsat, stort set uden fejl, når ses bort fra et par ubetydeligheder, som jeg vil laste redaktionen for, eksempelvis en plantegning uden målestok (s. 46) og en billedtekst, der ikke korrekt refererer til, hvad der vises på billedet (s. 74). I en af artiklerne er der et længere skønlitterært indslag uden henvisning – men det er måske artikelforfatteren selv, der har været i gang? Og så er der i en enkelt litteraturliste henvisninger til hjemmesider. Det skal man være påpasselig med, og ingen af dem giver i dag de oplysninger, der henvises til. Men det er alt i alt småting. Bogen er gennemillustreret med fotos og flotte tegninger, både plantegningerne og rekonstruktionerne står i klar streg uden for meget distraherende. Bogens layout gennemføres konsekvent. Det er således muligt ud fra forskellige farvekombinationer straks at se, om en artikel er fra udgravninger foretaget i forbindelse med motorvejsbyggeriet eller gastracéet, eller om artiklen omhandler mere generelle sønderjyske forhold. Desuden er der ved begyndelsen af hvert kapitel et fikst logo der stiliseret viser tracéerne, og hvor sådan cirka udgravningen er placeret.

Det er ikke stedet her at komme med en detaljeret gennemgang af samtlige

artikler. De fleste er velskrevne, enkelte ypperlige, et par stykker lidt sludrevorne, men generelt set er man godt oplyst. En del gentagelser kunne redaktionen godt have ryddet af vejen. Sætninger som "... og i forbindelse med naturgastracéet/motorvejstracéet udgravede arkæologer fra Museum Sønderjylland – Arkæologi Haderslev ..." præsenteres man for i stort set samtlige artikler, skønt oplysningen nok efterhånden er forstået. En anden og nok så væsentlig anke, jeg har mod publikationen, er, at udgivelsen synes lidt vel forhastet. Som der står i kapitel 2, og det er et direkte citat: "Det er vanskeligt at vurdere omfanget af den nye viden, som de to projekter har kastet af sig, al den stund, at det kun er godt et år siden, motorvejsudgravningerne sluttede, og vi endnu ikke har afsluttet udgravningerne på naturgas-tracéet." Her er det vist jubilæet, der har trukket det længste strå, men man kunne måske som læser godt have ønsket sig, at man havde ventet med at publicere, til sådanne konklusioner kunne fremlægges. Hermed ville man også være sluppet for de idelige beklagelser over, at denne eller hin datering eller naturvidenskabelige undersøgelse endnu ikke er udført.

Et par enkelte nedslag i artiklerne skal dog gøres, det første nærmest lidt sørgmuntret. Bogens indledende kapitel omhandler fortidsmindeforvaltningen, således som den tog sig ud i 2012. Det er ret kosteligt at læse, hvorledes verden så ud dazumal – teksten må nærmest være blevet forældet, mens tryksværten tørrede. Både antallet af museer og organisationsdiagrammet over fortidsmindeforvaltningen er nu sørgeligt forældet. Ak ja. Men det er dog stadigvæk samme Museumslov. Mere interessant er kapitlet om metoderne bag de arkæologiske undersøgelser, der beskrives i kapitel 2, der er skrevet af Per Ethelberg og Hans Chr. H. Andersen. Det forholder sig nemlig sådan, at det naturgastracé, der er en del af nærværende

bogs materiale, er placeret fuldstændig parallelt med og ganske tæt op ad det gastracé, der blev gravet omkring 1980, og som er publiceret i ovennævnte "Danmarks længste udgravning". Det giver en enestående lejlighed til at sammenligne metoderne fra dengang med dem, der benyttes i dag. Dengang var metoden, at man på baggrund af rekognosceringer og topografiske analyser udvalgte områder til forundersøgelse. Anderledes i dag. Her lavede man først pløjebælter, der blev rekognosceret, og bagefter blev der lavet de vanlige, systematiske søgerender i hele tracéets længe. Og anstrengelserne har ikke været forgæves: 75 % flere anlæg er fundet og udgravet, og særligt stenalder- og middelalderlokaliteter er dukket frem. Et andet interessant bidrag er skrevet af Pernille Kruse og handler om anglerne på Sundeved og deres mulige fortrængning af en anden befolkningsgruppe kaldet Over Jerstallerne. Her trækkes lidt større linjer end i de fleste af artiklerne, hvilket der ikke skal siges et eneste ondt ord om. En stor del af argumentationen er opbygget omkring hustypologi og C14-dateringer og det fremgår ganske tydeligt, at denne disciplin ikke er nogen eksakt videnskab. Også i andre artikler præsenteres man for C14-dateringer, der kan synes problematiske, eksempelvis ved en renaissancegård, hvor halvdelen af dateringerne ligger knap 200 år for tidligt. Det får dog ikke forfatteren til at ryste på hånden, men det gør læseren lidt skeptisk. Det bliver næppe det sidste, vi kommer til at høre om denne problematik.

Så har man mod på en række nyere artikler om diverse arkæologiske forhold i det sønderjyske, har man her rig lejlighed, og jeg vil gerne give min anbefaling trods de nævnte forbehold.

Lars Krants
Moesgaard Museum

Lisbeth Pedersen (red.): *Menneskers veje – kulturhistoriske essays i 100-året for Kalundborg Museum*. Kalundborg 2013. 295 sider. ISBN 978-87-8973515-3. Pris: 249 DKK.

Kalundborg er ikke længere, hvad den har været. Kalundborgfærgen sejler nemlig ikke mere, færgen som var bindeled mellem Kalundborg og Aarhus, mellem Sjælland og Jylland. Så Kalundborgjyde er der vel snart heller ikke længere nogen, der er.

Denne bog med titlen "Menneskers veje" handler imidlertid slet ikke om den tid, da alle veje førte til Kalundborg. Som tidligere museumsleder Lisbeth Pedersen skriver i sit forord, handler den i stedet om tidsrummet fra slutningen af jernalderen til 1500-tallet samt om Jens Schou Møller, der stod bag oprettelsen af Kalundborg og Omegns Museum. Bogen udgives da også i anledning af museets 100-års jubilæum. Men faktisk er heller ikke Kalundborg Museum, hvad det har været, for i 2012 blev det slået sammen med en række andre museer til Museum Vestsjælland. Gad vist, hvad vi på længere sigt vinder og mister ved alle disse museumssammenlægninger? Ét synes i hvert fald ret sikkert, heller ikke museernes folkelige forankring vil være, hvad den har været.

Forfatteren Leif Sestoft har skrevet en yderst interessant artikel om museumsmanden, med meget mere, J.S. Møller (1865-1950), der som led i den folkelige museumsbevægelse var med til at grundlægge museet i Kalundborg. Han var bondesøn fra Midtjylland, og man følger ham i barndoms- og ungdomsårene, hvor gode boglige evner gjorde, at han blev student, læste til læge i København og endte med at få praksis i Kalundborg. Med sit (kultur-)radikale livssyn stak han af fra byens konservative borgerskab, som han med sit voldsomme engagement og sin

store ildhu da også ofte kom på kant med. Sestoft kommer langt omkring, for ikke at sige ud af tangenten. Det er noget af et persongalleri, der bliver disket op med, skal jeg da lige hilse og sige. I betragtning af, at det er et skrift i anledning af et museumsjubileum, kunne man måske godt have ønsket sig, at der havde været lidt mere fokus på Møller som museumsmand, men man er dog ikke i tvivl om, at han har været en sand ildsjæl. Det er interessant at læse om Møllers venskab med den arkæologiinteresserede maler Johannes Glob, og at Møller var fødselshjælper, da vores allesammens P.V. Glob blev født i Kalundborg i 1911. Endvidere om lærer M.J. Mathiassen i Mullerup, som gjorde Nationalmuseet opmærksom på en boplads, som gav navn til Maglemosekulturen, og som gjorde, at sønnen Therkel Mathiassen fik en arkæologisk løbebane og blev overinspektør på Nationalmuseet og en af sin tids førende arkæologer.

Etnologen Minna Kragelund går lidt tættere på J.S. Møllers som kulturhistoriker, idet hun i bogens ret beset nok eneste essay-agtige artikel analyserer forskellige tekstilforskeres tilgang til materialet og herved indkredser Møller særlige fornemmelse for tekstiler og deres egenart.

Der har i mange år været en frugtbar udveksling mellem stednavneforskning og arkæologi. Det er som om, udvekslingen tager til i disse år, hvor man da også kan møde forskere med et fagligt ben i begge lejre, hvis de da ikke også lige tager runeforskningen med, hvilket alt sammen lover godt for fremtiden. Navneforskeren Rikke Steenholt Olesen behandler i sin artikel om stednavne i det vestlige Sjælland både metodiske og kronologiske problemstillinger, herunder karakteristiske stednavneendelsers datering og betydningssindhold. Videre giver hun let og ubesværet bud på herredsnavnenes og forskellige ønavnes tolkning samt naturligvis også et bud på, hvordan navnet Kalund-

borg skal forstås. Afslutningsvis betones de muligheder, der ligger i et tværfagligt samarbejde mellem stednavneforskning og relevante historiske, arkæologiske og topografiske discipliner.

Derefter følger Lars Jørgensens artikel om Nationalmuseets og Kalundborg Museums imponerende udgravninger af to formodede kongsgårde med tilhørende samlings- og markedspladsområde ved Tissø. Man får en udmærket redegørelse for det komplicerede bygningskompleks og dets udvikling fra midten af 500-tallet til 1050. Ud over store flotte haller blev der påvist bygninger, anlæg og offerfund, som umiskendeligt vidner om omfattende hedenske kultaktiviteter på stedet. Der argumenteres overbevisende for, at disse i højere grad end hidtil tolkes i deres arkæologiske sammenhæng frem for i lyset af de skriftlige kilder, der, som det siges, kan have en tendens til at fastlåse og begrænse os i vore tolkninger af de arkæologiske fundbilleder. Endelig lufte forfatteren den dristige tanke, at den yngre del af Tissøbebyggelsen danner bro mellem den nordiske førkristne religion og kristendom, idet kulthuset ved den store hal i den yngste fase efterfølges af en bygning, der tolkes som et tidligt kristent privatkapel.

Efter at have læst om de navnløse stormænds gårde ved Tissø er det måske lidt mere vedkommende at stifte bekendtskab med den navnkundige Esbern Snare, der blev født mindre end 100 år efter, bebyggelsen ved Tissø blev opgivet. Han skulle ovenikøbet være død på Sæbygård, som Lars Jørgensen netop nævner som en mulig efterfølger for den yngste stormandsgård ved Tissø. Her kommer man pludselig tæt på den forhistoriske virkelighed. Lars Meldgaard Sass Jensen og Else Roesdahl tegner i deres artikel om Esbern Snare og hans borg i Kalundborg et særdeles interessant billede af manden, borgen og hans samtid, og så tager man

gerne en lidt mere tør bygningsarkæologisk redegørelse for Vestborgens med i købet. Den bygger på Nationalmuseets gamle udgravningsresultater og kaster nyt lys over borgens bygningshistorie.

Naturligvis har også Kalundborgs var-tegn, den eventyrlige og vildt dragende femtårnede kirke, fået sit eget kapitel i bogen. Med indsigt og udsyn argumenterer Hugo Johannsen for, at kirken blev opført ikke af Esbern Snare, som mange har ment, men at hans datter Ingeborg og hendes mand, Peder Strangesen, og at det skete o. 1225. Hvad kirkens usædvanlige grundplan og udformning angår, ser forfatteren den som udtryk for kristen symbolik med reference til forestillingen om det himmelske Jerusalem, der også i andre tilfælde blev udformet som korsformede centralbygninger prydet med tårne.

Herefter genoptages borgtemaet i en artikel af Vivian Etting, nu om Kalundborg som kongeborg i 1300-tallet. Da der ikke er mange synlige eller arkæologiske levn af denne borg, tager artiklen især udgangspunkt i de skriftlige kilder. Som i den forrige borgartikel præsenteres man for en spændende og velfortalt historie om baggrunden for opførelsen af den nye borg, Østborgens, og befæstningen af den mellemliggende Højby, det middelalderlige Kalundborg.

I 1532 blev franciskanerbrødrene fordrevet fra klosteret i Kalundborg, men deres leder, Melchior Jensen, blev efter aftale med lensmanden tilbage som byens fremtidige lutherske prædikant. Herom beretter Brian Patrick McGuire, og det er en i sig selv fascinerende historie. Indledningsvist skriver han: "Min fremstilling gør op med den sædvanlige enøjede jubelbeskrivelse af reformationens ankomst...". Det opgør synes jeg nu, man skal kigge langt efter, desværre.

Bogens sidste bidrag er skrevet af redaktøren, Lisbeth Pedersen, der som nævnt også er tidligere leder af Kalund-

borg Museum. Hun tager læseren med på en historisk rundtur i Kalundborg, og det har hun garanteret gjort et utal af gange, også i virkeligheden. Turen slutter i Lindegården, hvor Kalundborg Museum har haft til huse i mere end 100 år. Det er bogen en god påmindelse om, nu hvor Kalundborg Museum ikke længere er, hvad det har været.

Jesper Laursen
Moesgaard Museum

Kerstin Schierhold: *Studien zur hessisch-westfälischen Megalithik. Forschungsstand und -perspektiven im europäischen Kontext.* Mit Beiträgen von Martin Hiss, Jochen Farrenschon und Nils-Jörn Rehbach. Münstersche Beiträge zur Ur- und Frühgeschichtlichen Archäologie 6. Rahden/Westf. 2012. 325 sider. ISBN 978-3-89646-284-8. Pris: 74,80 EUR.

Bogen er inddelt i 18 kapitler og vel illustreret med 80 tavler med planer over gravene samt afbildninger af oldsagsinventaret. Hovedteksten omfatter i alt 175 sider, appendikser 51 sider og kataloget 59 sider.

I de syv appendikser gives en oversigt over tragtbægerkulturens grave i Westfalen, beregninger over anvendelsen af byggematerialer samt graden af forsækning af kamrene i Westfalen. Martin Hiss har foretaget geologiske undersøgelser af stenhellerne i gallerigravene ved Altenau samt en proveniensundersøgelse af stenene i megalitgraven Hiddingsee ved Soest. Geologiske analyser af den berømte, udsmykkede megalitgrav "Züschen I" ved Fritzlar-Lohne, Kreis Schwalm-Eder, er foretaget af J. Farrenschon. Endvidere er skeletmaterialet fra gallerigraven ved Ostönnen analyseret af N.-J. Rehbach.

Schierhold foretager en glimrende, systematisk gennemgang af de forsknings-

historiske, arkitektoniske, fundmæssige og landskabelige aspekter af gallerigravene i Hessen og Westfalen med afsluttende betragtninger over relationerne til de franske gallerigrave. De hessisk-westfalske gallerigrave tilhører Wartbergkulturen og blev benyttet som kollektivgrave mellem 3500/3400 og 2800 f.Kr. De rektangulære grave er bygget af heller af kalksten eller sandsten, er op til 35 m lange og forsænket i undergrunden. Man kommer ind gennem et cirkulært hul i dørstenen. Gallerigravene er inddelt i to typer opkaldt efter eponymfundstedet. Ved grave af type Züchen findes indgangen i den ene gavl kombineret med et lille forrum. Ved grave af type Rimbeck er indgangen derimod placeret på den ene langside i lighed med tragtbægerkulturens jættestuer i Westfalen og Nordvesttyskland. De 40 gallerigrave ligger i regionale klynger à 3-7 grave med en indbyrdes afstand på 20-30 km i det østlige Westfalen, Nord- og Centralhessen samt Limburgbassinet. I alt 14 gallerigrave inden for arbejdsområdet er tilgængelige i landskabet, mens 20 ikke længere kan besigtiges, og yderligere seks ikke er blevet udgravet. Op til 250 personer er fundet gravlagt i en enkelt gallerigrav.

Fundmængden og "Stand der Forschung" fremlægges i kapitel 1-2, mens kildekritiske overvejelser omkring megalitgravenes bevaring og erkendelse i landskabet diskuteres i kapitel 3. Som noget nyt er geofysiske undersøgelser forsøgt på to lokaliteter, hvor det er lykkedes at fastlægge placeringen af to ældre fund samt finde et par nye anlæg (kapitel 4).

Selve gravbyggeriet behandles i kapitel 4 med inddragelse af arkitektoniske træk vedrørende kammerkonstruktionen, forsænkningen af kamrene og brugen af sten med dørhuller. Kamrene har været forsænket mellem 0,5 og 2,1 m med det resultat, at dækstenene ikke eller kun i begrænset omfang har været hævet over jordoverfla-

den. De mulige transportveje fra stenbrud til gallerigrave kortlægges. Ud fra geologiske undersøgelser af stenbruddene og de anvendte byggematerialer kan det påvises, at transportafstanden fra stenbrud til grav i knap halvdelen af tilfældene er under 1 km og ellers under 5 km med undtagelse af to steder, hvor afstanden er henholdsvis 11 og 16 km. Trods brugen af tonstunge heller som overliggere menes kamrene at være opført på få uger af 10-20 personer. Såvel ikke-megalitiske som megalitiske gravformer i Westfalen fremlægges og dertil udblik over kollektive grave i naboområderne mod nord, øst og sydvest. Gallerigravens opbygning er forholdsvis ensartet, men lighedstræk med naboområderne kan påvises, f.eks. mellem de meget lange gallerigrave med indgangen placeret på en langside og megalitkamrene i Niedersachsen. Udviklingen af gallerigravene inklusive brugen af dørhuller anses dog for en lokaludvikling i Hessen-Westfalen med begrænset indflydelse udefra. En oprindelse for sten med dørhuller i ældre, midt tysk Baalbergkontekst afvises p.g.a. manglen på sikre fund. Derimod ses en forbindelse til brugen af dørsten med huller i Bernburg i det centrale Tyskland.

Inventaret i megalitgravene fremlægges i kapitel 6 omhandlende keramik fra Wartberg, "Tiefstich"- og kugleamforakultur, bægerkulturene samt yngre perioder. Redskaber af flint, kiselskiffer og bjergart præsenteres samt genstande af ben og tak, inklusive dragttilbehør. Foruden en typologisk og kronologisk analyse indgår også overvejelser om fremskaffelse af råmaterialer, handelskontakter og kommunikationsnetværk.

Keramik optræder kun i meget begrænsede mængder i gallerigravene, fortrinsvis i den ældre del af Wartberg mellem 3200 og 3000 f.Kr., hvor store forrådskar, skåle og flere former for kopper placeres ved gravene. Mest kendt er nok brugen af kraveflasker, der optræder igennem hele

Wartbergkulturen, men mere hyppigt på bopladserne end i gravene i den yngre del af Wartberg fra 3000 til 2800 f.Kr. Et andet kuriosum er brugen af lertrummer svarende i form til Bernburgtrummerne i den ældre del af Wartberg, normalt 1-2 trommer i en grav. De sydligste fund af "Tiefstich"-keramik er gjort i nogle af gallerigravene dateret til Brindley 2-4 (3350-3050 f.Kr.). I den yngre Wartbergkultur optræder kugleamforakeramik og enkeltgravskeramik, der i nogle gallerigrave helt synes at fortrænge brugen af Wartbergkeramik. Et andet kendt fænomen er deponering af pilepidser, hvor tværpile, der er typiske for tragtbægerkulturen, fortrinsvis findes mod nord, mens trekantede pilepidser med hel eller partiel fladehugning dominerer mod syd og sydøst i undersøgelsesområdet.

Blandt de få genstande af bjergart findes økser fremstillet af Wiedaerskiffer fra Nordharzen omkring 140 km væk, amfibolit fra et område 120-200 km borte og sepentitit fra Sydschlesien omkring 500 km væk. Andre handelsforbindelser er afspejlet i flækker fremstillet af flint fra Maasområdet omkring 300 km væk samt enkelte genstande fremstillet af skandinavisk pladeflint. Fundforholdene er ikke klare; det er uvist, om genstandene er egentligt gravudstyr knyttet til bestemte personer eller ofringer til de døde generelt. Stærkt slidte økser kan være efterladte arbejdsredskaber.

Dragttilbehør i form af tandperler, primært fra hund, halve underkæber især fra ræve og – omend sjældnere – en form for benkroge, der er meget almindelig og blev båret af både mænd, kvinder og børn. Sammen med de ret sjældne redskaber af ben og tak tolkes disse genstande som personligt gravudstyr.

Et mindre antal kobbersmykker optræder i form af kobberspiraler og flade blikstykker med 1-2 huller. Kobbergenstandene kan ikke dateres nærmere inden for

gravens anvendelsestid svarende til den mellemneolitiske del af dansk tragtbægerkultur. Interessant nok optræder kobberfund ikke på samme tid i Skandinavien. Kobberets oprindelse og udviklingen af en lokal metallurgi i naboområderne diskuteres, men forbliver usikker. Flade, skiveformede ravperler optræder med en diameter på 0,9-3,6 cm, men perler over 2 cm i diameter er meget sjældne. Ravet formodes at komme fra Holland. Lignende perler findes i den nordvesttyske tragtbægerkultur og i kugleamforakulturen. I nogle grave kan perlerne være nedlagt i kugleamforakontekst. Kun i enkelte tilfælde findes oplysninger om, at ravperlerne er fundet flere sammen eller kombineret med tandperler og kobberspiraler.

Udsmykningen af de berømte gallerigrave Züschen I og Wartburg består hovedsagelig af fremstillinger af kvæg som gaffelformede figurer. En figur i Züschen I forestiller et oksespand forspændt en tohjulet vogn. Oksefigurerne ses som udtryk for rigdom samt en dødekul svarende til de rene kvægdeponeringer og begravelser af okser og vogne i Salzmünde og Bernburg (kapitel 7).

En ny analyse af skeletmaterialet fremlægges med en gennemgang af forskningshistorien, en palæodemografisk analyse, omtale af tegn på slægtskab og sygdomstilfælde, antallet af børnebegravelser samt ligbrænding (kapitel 8). Analyserne af det rige skeletmateriale er interessante set i forhold til diskussionen om anvendelsen af de danske og svenske megalitgrave. I Danmark argumenterer N.H. Andersen for, at megalitgravene tjente som benhuse til opbevaring af afkødede og opsplittede skeletdele, mens fund af anatomisk sammenhængende skelletter ifølge K.G. Sjögren tyder på, at de svenske megalitgrave har været brugt som mausolæer for samfundets døde. Teorien om anvendelse af gallerigravene i Hessen og Westfalen som ossuarier eller benhuse

forkastes med henvisning til ældre og især nyere udgravninger, hvor eksempler på anatomisk samhörighed mellem knoglerne kunne påvises. Eksempler på stabler af kranier og knogler tolkes som en form for oprydning i kamrene med henblik på at skabe plads til flere begravelser. Hvor den dødes stilling kunne påvises, var flertallet placeret udstrakt på ryggen parallelt med kammerets længderetning, ofte med hovedet nærmest indgangen. I enkelte tilfælde er de døde placeret på tværs af kammerets længderetning eller i hockerstilling. Foretrukne placeringer af armene ses i enkelte megalitgrave. Som yderligere eksempel på, at der hersker en vis orden i gravlæggelserne i såkaldte kollektivgrave, kan nævnes, at tre ud af fire genetisk beslægtede par i en Bernburgkammergrav var gravlagt sammen. De palæodemografiske undersøgelser viser ingen selektion mellem de gravlagte i de enkelt megalitgrave. Konklusionen er, at gallerigravene har tjent som gravsted for alle i lokalsamfundet uanset køn, alder og slægtsforhold. Det skønnes, at et mindre samfund på 3-5 familier eller 20-30 individer har været knyttet til en gallerigrav.

Gallerigravenes absolutte kronologi er analyseret gennem C14-dateringer, især af menneskeknogler (kapitel 9). Den tidligste brug af gallerigrave af både Züchen- og Rimbecktype sker i perioden 3400-3200 f.Kr. Nogle grupper af grave synes først at være benyttet omkring 3000 f.Kr. Det vil sige, at byggeriet af den klassiske type af gallerigrave med et kammer på over 10 m i længden er bygget inden for en relativ kort periode omfattende den ældre del af Wartberg (3400-3000 f.Kr.), mens kortere, eventuelt trapezformede kamre er lidt yngre. Gravene benyttes fortsat i yngre perioder.

Landskabsmæssigt er gallerigravene placeret på den nedre del af især nordvendte terrasser mellem 150 og 250 m over NN (kapitel 10). Indgangens ori-

entering varierer fra NNØ-SSV og er i nogle tilfælde rettet mod markante punkter i terrænet. Gravene ligger generelt i nærheden af vand og i flere tilfælde sandsynligvis nær veje. Sigbarheden mellem gravene indbyrdes er minimal. Desværre er det umuligt at sige noget om placeringen i forhold til bebyggelsen, da samtidige bopladser ikke kendes; kun senere bopladser er påvist i området.

De hessisk-westfalske gallerigrave minder i så høj grad om gallerigravene i Pariserbækkenet af den såkaldte allée couverte-type, at de to anlægsformer må anses for at være beslægtede (kapitel 11). Allées couvertes er aflange, rektangulære grave, 12-15, evt. 18 m lange, forsænket under jordoverfladen, med indgang i den ene gavl gennem et forrum og en dørsten med et cirkulært hul. Gallerigravene er knyttet til Seine-Oise-Marne-kulturen. I alt 350 kollektivgrave kendes fra Pariserbækkenet i form af gallerigrave samt tømursopbyggede og træbyggede anlæg. Mærkeligt nok befinder de to grupper af gallerigrave sig i to regionale udbredelsesområder adskilt af et tomrum på flere hundrede kilometer. I knap hundrede år er gravenes oprindelse i henholdsvis øst og vest blevet diskuteret tillige med mulige forbindelsesveje og bindeled i form af enkelte grave i Holland og Belgien. Begge grupper af gallerigrave synes opført samtidigt. De franske gallerigrave og den tilknyttede Seine-Oise-Marne-kultur er dateret til 3350-2750 f.Kr. og gravene i Hessen-Westfalen til 3400-3000 f.Kr. Gravene i Pariserbækkenet benyttes efterfølgende af den meget lignende Gordkultur. Ligesom i de hessisk-westfalske grave er udstyret meget begrænset i de franske gallerigrave, en kombination af lerkar og økser findes ved indgangspartiet til flere franske grave. Enkelte perler af rullet kobberblik består af rent og arsenholdigt kobber fra Karpaterne eller det nordøstalpiner område og kan være handlet

med udgangspunkt i Hessen-Westfalen. Et andet fællestræk er en indridset figur i gravene af en halskæde og et par bryster, den såkaldte "dyssegudinde". Schierhold konkluderer, at der er tale om to parallelle, regionale udviklinger af gallerigravene baseret på fælles religiøse forestillinger og et relativt ensartet kulturelt grundlag af Chassey i vest og Michelsberg mod øst. En vekselvirkning mellem de to områder fremgår af fællestræk i arkitekturen, keramikens udvikling, kunst i kamrene og kobberhandelen.

Et resumé af bogen fremlægges på tysk, engelsk og fransk i kapitel 12-14. Dokumentation i form af litteraturfortegnelse findes i kapitel 15, et omfattende katalog over gravene i kapitel 17 samt et nyttigt stedregister i kapitel 18.

Såvel de hessisk-westfalske som de franske gallerigrave er således rykket tilbage i tid til 3400-2800 f.Kr., samtidig med byggeriet og brugen af tragtbægerkulturens megalitgrave. En lignende omdatering af de skandinaviske hellekister og gallerigrave er ikke sket, selv om det idémæssige grundlag må være beslægtet. Det bliver interessant at se, om der også sker ændringer her. Foruden denne nylige omskrivning af rækkefølgen i megalitbyggeriet rummer analyserne i Schierholds bog mange interessante paralleller til de skandinaviske megalitgrave med hensyn til konstruktion og tilvejebringelse af materialer, ligskik og storstensgravens rolle i samfundet.

Anne Birgitte Gebauer
København

Mara-Julia Weber: *From technology to tradition. Re-evaluating the Hamburgian-Magdalenian relationship.* Untersuchungen und Materialien zur Steinzeit in Schleswig-Holstein und im Ostseeraum 5. Neumünster 2012. 256 sider. ISBN 978-3-529-01857-2. Pris: 50 EUR.

Denne monografi er bind 5 i serien "Untersuchungen und Materialien zur Steinzeit in Schleswig-Holstein" udgivet af Landesmuseum Schloss Gottorf. Monografien er en omarbejdning af Mara-Julia Webers ph.d.-afhandling fra Eberhard-Karls-Universitet ved Tübingen, afsluttet i 2010, og er blot én i en stribe publikationer knyttet til "Zentrum für Baltische und Skandinavische Archäologie" (ZBSA) i Slesvig. Som værkets titel antyder, er hovedformålet at beskrive, sammenligne og revurdere den kulturhistoriske relation mellem den sene del af den franske Magdalenienkultur og den nordeuropæiske Hamburgkultur, som med et fåtal af lokaliteter (især Jels, Slotseng og Sølbjerg) også er repræsenteret i Danmark. Der har været ret stille omkring den ellers så ikoniske Hamburgkultur i de seneste årtier, og Webers publikation – i øvrigt den hidtil eneste monografi specielt om Hamburgkulturen skrevet på engelsk – markerer, at vi er kommet ind i en ny fase i forskningsaktiviteten i forhold til netop denne allerførste del af den senglaciale kulturhistorie i Sydskandinavien. Publikation afspejler samtidig vitaliteten af ZBSA's stenalderforskning generelt.

Webers ph.d.-afhandling og den derfra udviklede monografi er på mange måder et eksempel på den stærke, tyske tradition af detailrige, ypperligt illustrerede og grundige værker. Bogen er skrevet på velformuleret engelsk og henvender sig tydeligvis til specialister inden for palæo-litiske og flintteknologiske studier. Mens forfatteren gør en vældig stor indsats for at lette teksten ved brug af faktabokse, så vrimler bogen stadig med en del fagtermer, som umiddelbart ikke gør den let tilgængelig for mange. Dette skal dog ikke forstås som en voldsom kritik, da fagterminologi er en nødvendighed, især når det drejer sig om så dybtgående et værk som en ph.d.-afhandling – man kunne dog have ønsket sig et ekstra

kapitel, der giver en bredere indledning til stoffet. Med sine rødder i den tyske afhandlingstradition rummer Webers monografi alligevel en vis *je ne sais quoi* i kraft af hendes stærkt franskinspirede tilgang til teknologien. Dette indebærer en rekonstruktion af datidens handlingskæder – den såkaldte *chaîne opératoire* eller operationssekvens – fra tilvejebringelse af råmaterialet til fremstilling, brug, genbrug og den endelige kassering af de fremstillede værktøjer og af affaldsprodukterne. Metoden er udviklet i Frankrig, hvor den også har fået sin bredeste anvendelse, bl.a. inden for flinthugning og keramikfremstilling. På trods af typologiens stadig dominante position i dansk arkæologi, så har metoden også vundet noget indpas her. Et indblik i fortidens operationskæder kræver yderst detaljeret viden om menneskenes materielle gøren og laden. Når vi taler flintteknologi, så kan den opnås ved f.eks. mikroskopiske undersøgelser, attributanalyser, rekonstruktionsforsøg og – frem for alt – sammensætning eller *refitting*. Selv om det er yderst tidskrævende, så tillader netop sammensætning at vurdere råmaterialets forvandling til færdige emner igennem menneskelige agens inden for og på tværs af lokaliteter. Weber benytter sig af flintsammensætning, som suppleres med et bredt spektrum af metoder, til at analysere to af Hamburgkulturens bopladser, den gammelgravede plads Teltwisch og hendes egen udgravning ved Ahrenshöft LA 58 D, begge beliggende i Hamburgkulturens nordtyske kerneområde. Monografien lægger således ud med et væld af detaljer om de to pladser og formår på fortræffelig vis at inddrage gammelt materiale i en moderne undersøgelse.

Bogens kombination af den tyske empiri og den franske metode kan anses som dens centrale styrke, men man kan dog være lidt skuffet over den manglende stillingtagen til de efterhånden mange

kritiske betragtninger om selve *chaîne opératoire*-tilgangen. Denne yderst tids- og materialekrævende tilgang har til formål at rekonstruere et dynamisk billede af fortidens teknologi. Dermed rangerer tilgangen meget arkæologisk materiale (f.eks. enkeltfund og opsamlinger) ud på et sidespor, men når metoden til sidst munder ud i det såkaldte diakritiske skema – en opstilling af den rekonstruerede og idealiserede operationskæde – så er dynamikken alligevel gået tabt. Konkrete indikatorer for mangfoldighed i handlingerne og den derfra afledte variation i materialets dimensioner kan ikke længere efterspores af læseren; man ender således med en teknologisk typologi, der ikke helt formår at indfri de høje forventninger. Ser man bort fra dette forbehold, så giver metodens anvendelse dog Weber mulighed for direkte at sammenligne det tyske materiale med det franske og at undersøge de kulturelle og demografiske relationer mellem disse to regioner. Webers analyse understreger med stor overbevisning, at de er nært beslægtede, og – som hun selv siger – netop denne centrale tese er en bekræftelse af ældre forskningssyn snarere end et egentligt nyt resultat.

Webers monografi “From technology to tradition. Re-evaluating the Hamburgian-Magdalenian relationship” bør ikke mangle på arkæologiske bibliotekers hylder og heller ikke på hylderne hos dem, som er interesseret i seneglacialtidens kulturelle forhold. Med nye fund fra netop Hamburgkulturens sene Haveltefase, ikke blot i Danmark (f.eks. ved Krogsbølle på Lolland og Jels Nedersøparken i nærheden af de kendte sydjyske pladser), men også så langt væk som Howburn Farm i Skotland, er denne kultur blevet til nord-europæisk fællesgods, der igen er i forskningens søgelys. Weber har leveret et stort stykke arbejde og et værk, der i sin grundighed sætter standarden for publicering

af lignende forskningsprojekter inden for denne periode; samtidig lægger værket atter op til en bredere analyse af ikke alene den teknologiske, men også den typologiske mangfoldighed inden for Hamburgkulturens hele udbredelsesområde og i forhold til den samtidige miljøudvikling. I vores optik vil det i denne sammenhæng være oplagt at benytte nogle af de mange kvantitative redskaber, som er udviklet netop til at efterspore traditionsdannelse og videregivelse af viden og know-how i fortidens samfund. Disse kunne supplere detaljerede, deskriptive analyser og dermed sætte dem i en kontekst, der rækker langt ud over enkelte pladser og deres potentielt idiosynkratiske dimensioner. Mens Weber overbevisende har kortlagt Hamburgkulturens forhold til Magdalenienkulturen, så gælder det nu om at forstå dens forhold til f.eks. den i Sydskandinavien efterfølgende kultur (Federmessergruppen) bedre. De to kulturer er væsentligt forskellige i deres teknologi, deres typologi og deres økonomiske såvel som landskabsmæssige strategier. En egentlig gradvis overgang er ikke til at efterspore. Men hvis overgangen ikke var gradvis, hvordan kan vi så forstå dette abrupte kulturskifte? Klima, miljø, migration og demografi spillede sandsynligvis en stor rolle, og det er her vi ser muligheden for helt nye indblik i Hamburgkulturens opståen såvel som dens ophør.

Felix Riede
Afdeling for Arkæologi
Institut for Kultur og Samfund
Aarhus Universitet

Ditte Skov Jensen
Museum Midtjylland
Herning

Leslie Webster: *The Franks Casket*. London 2012. 64 sider. ISBN 978-0-7141-2818-4. Pris: 5 £.

Leslie Webster, tidligere "Keeper" af British Museums afdeling Prehistory and Europe, har skrevet en fascinerende lille bog om en af den store afdelings mest interessante genstande, et lille skrin, der går under navnet "The Franks Casket". Skrinet er sandsynligvis fremstillet i Northumbria, Nordengland, kort efter år 700, omkring den tid kristendommen blev indført her. Bogen sammenfatter mange års arbejde med skrinet og dets mange gåder, og den fremstår som et fremadskridende detektivarbejde, hvor mange – men ikke alle – spørgsmål besvares. Samtidig får man et detaljeret indblik i skrinets historie, og i hvordan det ser ud i dag og engang så ud. Bogen er både velskrevet og overdådigt illustreret med farvefotos i høj kvalitet. Den er både lærd og let.

Skrinet er fremstillet af kæbebenet fra en hval og måler 23 x 19 x 13 cm. Det var konstrueret af plane plader, fire "hjørnestolper" og desuden metalbeslag, der nu mangler. Alle sider samt låget er dækket af fortællende scener med en rigdom af detaljer og oldengelske indskrifter med runer samt enkelte latinske indskrifter, alt i lavt relief. Der er spor af en nu manglende lås. Oprindeligt var skrinet sandsynligvis bemalet med kraftige, kontrasterende farver; ingen spor deraf er bevaret, men bogen har et billede af, hvordan det kan have set ud. Størstedelen af skrinet blev i 1867 skænket til The British Museum af den velhavende Sir Augustus Wallaston Franks (deraf skrinets navn), som var en af Leslie Websters forgængere. Den højre gavlf findes nu på Bargellomuseet i Firenze, og et af de to bundstykker samt et af tre lågstykker mangler. Skrinet dukkede op ved midten af 1800-årene i den lille by Auzon i Auvergne, Frankrig, og var da i løse stykker. Måske fandtes det i mid-

delalderen i pilgrimskirken St Julian i den nærliggende by Brioude, og muligvis har det oprindeligt indeholdt et manuskript – evangelierne, eller David Salmer.

Skrinets billeder og indskrifter har vakt forundring, siden de blev kendt. Ved første blik ligner de en tilfældig samling fra vidt forskellige kulturer, uden sammenhæng: Der er germanske, kristne, jødiske og romerske motiver, hvoraf nogle identificeres af indskrifter (historien om Vølund Smed; kongernes tilbedelse af Jesusbarnet; Titus' plyndring af Jerusalem og jødernes flugt; Romulus og Remus som dier ulvinden) samt et par ikke identificerede scener. Men Leslie Webster viser, hvorledes det hele alligevel hænger sammen. Flere af motiverne er "paralleller", der gensidigt belyser hinanden, og vigtige temaer synes at være eksil og kongedømme, belejring og tilflugtssted. Skrinet har været en slags samling af gåder med skjulte, lærde budskaber – i overensstemmelse med, at gåder ifølge bl.a. oldengelske skriftlige kilder blev brugt som læremidler af kirkens folk for at optræne tanken, og at gætning af gåder samtidig var del af en lang og livlig, verdslig, mundtlig tradition. Også skrinets materiale, hvalben, som er oplyst i en af runeindskrifterne, har en symbolsk betydning, der understøtter skrinets karakter af kompliceret gåde. Ifølge Websters overbevisende tolkning var skrinets udsmykning intellektuelt ambitiøs, og det er fremstillet i et kristent, lærd og kongeligt miljø i religionsskiftets brydningstid.

Skrinet og dets kontekst giver et usædvanligt indblik i tankeverdenen omkring år 700, og meget kan utvivlsomt overføres til Skandinavien, hvor der knap er skriftlige kilder fra den tid, men hvor kunsten udviser flere af de samme træk som skrinet: Motiver kunne være komplicerede og intrikate – en slags gåder, hvis løsning var en udfordring, der krævede indsigt og evne til at "læse" billeder samt tålmodighed. Bogen anbefales varmt, både på grund af

den spændende historie og forfatterens omfattende viden, der serveres så smukt, og som inspiration for en bedre forståelse af tidens nordiske kunst.

Den lille bog indgår i British Museums forholdsvis nye serie "Objects in Focus", hvor hver bog handler om en særlig genstand i det store museums rige samlinger. Måske kan denne serie inspirere til en lignende med danske fund eller grupper af fund (som Niels-Knud Liebgotts små bøger fra 1970'erne og 1980'erne om elfenben og emaljer m.v. fra Nationalmuseets middelaldersamling). En sådan serie vil være varmt velkommen.

Else Roesdahl

Afdeling for Arkæologi
Institut for Kultur og Samfund
Aarhus Universitet

Joakim Wehlin: *Östersjöns skeppssättningar. Monument och mötesplatser under yngre bronsålder.* Göteborgs universitet. Inst för Historiska Studier. GOTARC Serie B. Gothenburg Archaeological Thesis 59. Göteborg 2013. 393 sider. ISBN 978-91-85245-51-8.

Ved ph.d.-forsvar i Sverige foreligger monografier allerede trykt i bogform, hvilket denne bog om bronzealderens skibssætninger i Østersøområdet er et eksempel på fra Göteborgs universitet. Skibssætninger udgøres af rejste sten, der danner en skibsformet figur, og de kan indeholde grave. Afhandlingen om de særprægede monumenter er et omfangsrigt og grundigt værk, som ud over forord og indholdsfortegnelse fordeler sig på 208 tekstsider, 20 siders bilag og 19 siders litteraturliste. Dertil kommer et katalog på 145 sider, hvilket bryder lidt med traditionen i mange af de senere års svenske afhandlinger, som typisk er mere teoretisk orienterede. I den forbindelse

anfører forfatteren selv, at han bl.a. vil: “visa potentialen i att återvända till empiriskt inriktade studier”, og man må sige, at der ligger et meget omfattende empirisk materiale til grund for bogen, dels i form af indhentede oplysninger fra arkiver, magasiner, nye C14-dateringer samt osteologiske analyser af brændte ben fra skibssætninger, dels fra forfatterens besøg ved “fornlæmningslokalerna i det faktiska landskapet”, idet han har besøgt alle skibssætninger på Gotland samt hovedparten på Bornholm og Åland. Det grundigt udformede katalog indbefatter således bl.a. samtlige kendte skibssætninger og bådformede hellekister fra Gotland, hvoraf hovedparten også er illustreret af fotos og plantegninger.

Afhandlingens tekstdel er inddelt i ni kapitler, som falder i tre grupperinger. I kapitel 1-3 redegøres for problemstilling, den geografiske og kronologiske ramme samt teoretiske og metodiske udgangspunkter, og desuden præsenteres materiale og forskningshistorik. Afhandlingens midterste del (kapitel 4-8) omhandler resultaterne af de mere dybtgående materialeanalyser (herunder korrespondensanalyser) og feltstudier. Kapitel 9 og 10 er den afsluttende diskussion, konklusion og engelske sammenfatning. Overordnet har forfatteren fat i et spændende og yderst relevant emne vedrørende maritime perspektiver på bronzealderen, en periode, hvor kontakt og udveksling tydeliggøres via metallet, men hvorfra der generelt set er påfaldende få egentlige skibsfund. Skibsmotiver på helleristninger og bronzegenstande har imidlertid en meget fremtrædende plads i bronzealderen. Skibet i ikonografien suppleres således af emnet for bogen, skibssætningerne i Østersøområdet. Samtidig indledes med fokus på mødesteder – primært hvor hav møder land. Gotland spiller en hovedrolle, fordi denne ø har særligt mange skibssætninger, men ellers er Østersøområdet

afhandlingens geografiske afgrænsning. Østersøområdet er et oplagt og interessant perspektiv, som dog typisk ikke er blevet behandlet samlet i relation til bronzealder og tidlig jernalder. Forskningshistorisk er dette bl.a. begrundet i opsplittningen i øst og vest under den kolde krig.

Bronzens råstoffer kom udefra, og antagelsen er, at den maritime prægning og det maritime kontaktnetværk i området ved Østersøen har givet et særligt, fælles udtryk. Det udmønter sig bl.a. ved opførelsen af skibssætninger, hvilket adskiller sig fra det sydiskandinaviske område, som man normalt betegner det nordiske bronzealderområde. Forfatteren taler ligefrem om et “maritorium” og viser, hvordan særligt Gotlands skibssætninger skiller sig ud. Samtidig må man dog også anføre, at de maritime aspekter generelt synes yderst væsentlige i den nordiske bronzealderkultur – også uden for Østersøområdet, hvor skibsmotiver og maritimt relaterede fund kan findes i adskillige andre sammenhænge.

Det er en generel anke, at teksten ofte er lidt vel refererende og opremsende, og i det hele taget bygges der introducerende op over mange sider, hvilket måske er en følge af en systematisk tilgang til det meget omfattende, empiriske materiale og det store materialekendskab. Som læser kan man dog til tider blive lidt utålmodig, når forfatteren ofte går vel meget i detaljer – helt ned på anlægs-, trækuls- og flintafslagsniveau – hvor detaljeringsgraden gør, at man indimellem kan miste overblikket, dels geografisk rundt omkring på Gotland og dels i forhold til betydningen for den videre fortolkning. Eksempelvis afventede jeg spændt, hvornår der mon kom noget mere om de mødesteder, der angives i afhandlingens titel. I kapitel 8, som hedder “Mötesplatser”, kom der imidlertid igen en del baggrundsinformation om de gotlandske “fornborge”, der dog først i allersidste kapitel for alvor bliver kob-

let sammen med skibssætningerne som udtryk for mødesteder i landskabet. Med skelen til bl.a. vikingetidens møde- og handelspladser forstås de primært som en form for sæsonbetingede pladser i forbindelse med bl.a. vareudveksling. De ses imidlertid også som arena for ritualer og ceremonier, hvor skibssætninger som begravelsespladser bl.a. er et vigtigt element. Således knyttes skibssætningerne ikke alene til den maritime sfære men også til ritualer og ceremonier i relation til afrejse og hjemkomst, hvilket også kan hænge sammen med begravelsesritualer.

Mødesteder i landskabet udgør et væsentligt og yderst relevant forskningstema, der i de senere år er blevet behandlet fra flere vinkler i relation til bronzealderen. Forfatteren nævner selv sammenhængen med helleristningslokaliteter og inddrager også flere gange kulthusfænomenet som et udtryk for de aktivitetsspor, der kan knytte sig til gravlæggelser og tilhørende ritualer. Derudover kunne tilføjes kogegrubelokaliteter og Mads K. Holsts & Marianne L. Rasmussens undersøgelser med afsæt i bronzealderens gravhøje som væsentlige samlingspunkter, der ikke alene tjente et formål i forbindelse med begravelser. Referencer til sidstnævnte undersøgelser ses dog ikke.

Som det fremgår, er bogen skrevet på svensk, hvilket det fortrinsvis gotlandske materiale da også lægger op til. Dog er der med en dansk bronzealderarkæologs øjne indimellem nogle mangler i den ellers meget omfattende litteraturliste. Ovenfor

er gravhøjene nævnt, men derudover generer det mig lidt at læse om Lusehøj på s. 128 uden Henrik Thranes navn, men med Svanberg 2007 som eneste reference. Det er i øvrigt nyt at se et andet bud end Flemming Kauls fortolkning, der går på, at skibet leder solen over himmelhvelvet. Her tager forfatteren et mere havbundet navigationsperspektiv og fremhæver, at det også kan være omvendt, altså at det var solen og himmellegemerne, som skulle lede skibene sikkert frem.

Det er positivt, at afhandlingen både inddrager flere fundkategorier på tværs af bronze- og jernalder, og materialegennemgangen viser et stort overblik og er yderst grundig. Således foretages typeinddelinger af de forskellige former for skibssætninger, og eventuelle tilhørende grave fremlægges også ligesom oplysninger om skibssætningernes beliggenhed i forhold til kysten nu og i bronzealderen. Samtidig skal det fremhæves, at hvert kapitel afsluttes med gode sammenfatninger, og bogen er også ganske rigt illustreret af fotos, kort og tegninger. Desuden inddrages relevante kildekritiske problematikker vedrørende brug af materiale fra gamle udgravninger fra 1800-tallet, strandforskydning m.v. Endvidere får læseren en grundig indføring i tidligere forskning, hvor et samlet blik på Østersøen hidtil har stået noget i skyggen af den vestligere "Nordische Kreis" i bronzealderforskningen.

Lise Frost
Moesgaard Museum